

VU Research Portal

Minerva in de polder

Zeischka, S.

2008

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Zeischka, S. (2008). *Minerva in de polder: Waterstaat en techniek in het hoogheemraadschap van Rijnland (1500-1856)*. [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Verloren.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

HOOFDSTUK IV. GRONDEIGENDOM, GRONDGEBRUIK EN GRONDOPBRENGST

Inleiding

Nu de techniek in de polders beschreven is, verplaatst het onderzoek zich naar andere componenten van de lokale waterstaat. De komende vijf hoofdstukken hebben tot doel de context waarin de techniek zich bevond, te analyseren. Bovendien wordt vanaf dit hoofdstuk een begin gemaakt met de verklaring van de waterstaattechnische ontwikkelingen. Zoals in de algemene inleiding aangekondigd is, biedt een analyse van enkele aspecten rond de poldergrond om verschillende redenen hiertoe een uitstekend vertrekpunt. Een eerste reden betreft de aard van de zaak zelf: waterstaat en het inrichten van de waterhuishouding hingen in het verleden net zo sterk als vandaag samen met de wijze waarop het land gebruikt en bewerkt werd. Veranderingen in grondgebruik waren vaak directe aanleidingen om bepaalde waterstaatkundige ingrepen door te voeren. Elke agrarische activiteit had immers specifieke behoeften, daarbij verschillend in waterpeil of in de lengte van het droge seizoen. De interactie tussen landgebruik en waterbeheer kon natuurlijk ook in omgekeerde richting verlopen: een falende waterhuishouding had zonder meer implicaties voor de wijze waarop de poldergrond gebruikt kon worden.

In de eerste plaats zoekt het hoofdstuk naar dergelijke directe verbanden tussen de technische infrastructuur en grondgebruik: welke technische veranderingen ontlokte de evolutie van het grondgebruik, en omgekeerd? Wat waren bijvoorbeeld de gevolgen van turfwinning of andere vormen van een nieuw grondgebruik voor de bepopelingen na 1560? Daarnaast levert het hoofdstuk ook noodzakelijke bouwstenen aan voor het verdere betoog. Meer bepaald wordt ingegaan op grondeigendom en grondopbrengst. In eerste instantie vormt het eigendom een belangrijke insteek omdat hierdoor mogelijk wordt het 'sociale karakter' van elke polder vast te stellen: welke mensen bezaten hoeveel grond? Hoeveel bezaten stedelingen en plattelanders? Hoe lagen de verhoudingen tussen grote en kleine eigenaars? Als dergelijke verhoudingen eenmaal gekend zijn, kan dan weer het verband gezocht worden met het polderbestuur. Was adeldom een doorslaggevende factor om in een polderbestuur te kunnen zetelen, of verdeelden grootgrondbezitters de posten onder zich? Hieruit volgt dan de vraag welke implicaties dit had op bestuurlijk niveau, zoals aangekondigd een van de onderwerpen van Hoofdstuk V. Anderzijds kan de sociale achtergrond van polderbestuurders en de netwerken waarin ze verkeerden consequenties hebben voor circulatie van kennis, een thema dat in het laatste hoofdstuk aangesneden wordt.

Ook kennis van grondopbrengsten is een noodzakelijke voorwaarde voor het verdere onderzoek. Hier gaat het meer bepaald om verschillende pachtprijsreeksen die een reconstructie op lange termijn toelaten, zodat die in Hoofdstuk VI gebruikt kunnen worden om de financiële structuren en ontwikkelingen in polders te analyseren en te interpreteren. De lokale waterstaat, en daarin verschilde ze niet van de regionale, werd gefinancierd door (molen- of polder)gelden die per eenheid land geheven werden. Wanneer dan de landopbrengsten daalden, is het logisch dat ook de investeringsmarges kleiner werden, met

mogelijke consequenties voor financiële en technische beleidskeuzes. Om daarover uitspraken te doen, is het nodig van beide parameters kwantitatief materiaal te verzamelen. Bovendien kan uit pachtprizen de economische ontwikkeling in de polders afgelezen worden.

Het hoofdstuk is dus rond drie clusters vragen opgebouwd. In de eerste paragraaf komen enkele trends met betrekking tot het grondbezit in Rijnland aan bod zoals die in de literatuur zijn beschreven. Vervolgens behandelt het hoofdstuk per polder zowel het grondgebruik als het grondeigendom. Daaropvolgend, in de derde paragraaf, komt een bespreking van de grondopbrengsten aan bod. Tot slot wordt ingegaan op de implicaties van wijzigende eigendomsverhoudingen voor het bekleden van polderfuncties.

Vooraf moet nog opgemerkt worden dat veel van de hier gepresenteerde resultaten gebaseerd zijn op erg verschillende en soms moeilijk te hanteren bronnen. Voor het grondeigendom in de vroegmoderne tijd bijvoorbeeld dienen morgenboeken in vele gevallen als uitgangspunt. Over de soms problematische betrouwbaarheid daarvan is reeds veel geschreven.¹ In Bijlage III zijn kritische enkele commentaren met betrekking tot het bronnengebruik voor dit onderzoek te vinden. Hetzelfde geldt voor de reconstructie van pachtprijsreeksen, waarop in Bijlage IV een nadere toelichting wordt gegeven. Hier ligt de nadruk vooral op resultaten van de kwantitatieve verwerking en de daaruit voortvloeiende interpretatie van langetermijnevoluties.

1. Grondeigendom en -exploitatie in Rijnland²

In de bespreking van de Rijnlandse ruimte werden de belangrijkste sociaaleconomische ontwikkelingen uit de doeken gedaan en is ook al aangegeven welke regionale verschillen zich in het Rijnlandse grondgebruik hebben gemanifesteerd. Alvorens echter de specifieke situatie voor elke polder na te gaan, dringt zich de vraag op welke implicaties deze ontwikkelingen hadden voor het grondbezit. Welke correlaties waren er tussen het grondgebruik en het grondeigendom? Hoe reageerden verschillende sociale groepen in de Hollandse samenleving op de agrarische en economische conjunctuur? Pasten zij hun gedrag aan als het ging om het aan- of verkopen van land of om de wijze waarop hun gronden geëxploiteerd werden? Het spreekt voor zich dat het hier enkel nodig is in te gaan op de Rijnlandse situatie. Zodra de krijtlijnen voor deze regio uiteengezet zijn, kunnen ook de ontwikkelingen in de polders beter geïnterpreteerd worden.

In de zestiende eeuw droeg het grondeigendom nog duidelijke sporen van de laatmiddeleeuwse periode. Belangrijke adellijke geslachten en kloosters hadden vanouds hun voornaamste belangen in de hoger gelegen duinambachten. Hoewel het aandeel van adel en kerkelijke instellingen sterk verminderd was, konden zij individueel toch belangrijke grootgrondbezitters zijn. Sommigen breidden hun landbezit in de zestiende eeuw zelfs nog

¹ Zie bijvoorbeeld: Van Amstel-Horák, 'De morgenboeken'.

² Hoewel een juridisch verschil bestaat tussen 'eigendom' en 'bezit' en tussen 'eigenaar' en 'bezitter' (onder de term 'bezitter' vallen bijvoorbeeld ook pachters) worden beide begrippen door elkaar gebruikt en verwijzen ze steeds naar de eigenaar.

uit.³ Met een zich steeds sterker ontplooiend stedennetwerk werden die hoger gelegen gronden steeds meer geschikte beleggingsopties voor stedelingen, terwijl dit veel minder het geval was voor landen in de veenambachten. In die zompige gebieden, die relatief laat bewoond werden, bleef de grond vrij egalitair verdeeld. De zogenaamde cope-ontginningen waren er erg systematisch aangepakt: alle kavels en landerijen hadden dezelfde grootte en bovendien kwamen ze in handen van lokale boeren. Op het vlak van grondeigendom was er dus geen sterke adellijke of stedelijke aanwezigheid, met als gevolg dat het aandeel pachtgronden er erg laag bleef. Er tekenden zich daardoor in Rijnland regionale verschillen af met betrekking tot de eigendomsverhoudingen. De situatie in het hoogheemraadschap kan aan de hand van Van Dissels bewerking van de eerste morgenboeken (daterend van circa 1545) geschetst worden. Hij berekende voor bijna alle ambachten de verhouding tussen de oppervlakte in eigendom en in pacht. Rond het midden van de zestiende eeuw waren de verschillen nog zeer duidelijk aanwezig: vooral in duinambachten en in ambachten in de nabijheid van steden was veel land niet langer in eigendom van de lokale bevolking, maar werd ze verpacht. In ambachten als Wassenaar, Voorschoten, Warmond, Noordwijk en Noordwijkerhout, Rijnsburg, Hillegom, Lisse en Sassenheim lag het aandeel van verpachte grond tegen de 50 procent en vaak nog hoger. In Katwijk werd zelfs bijna driekwart van de grond verpacht. Voor de veenambachten lagen die percentages veel lager en bleek een aandeel van 20 procent verpachte grond erg uitzonderlijk.⁴

Na de Opstand trok de economische conjunctuur steeds sterker aan en zoals eerder beschreven, leidde dit tot specialisering en commercialisering van de landbouw. Voor Rijnland is daarbij gebleken dat dit proces lang niet zo snel ging als sommigen beweerden. Niet de zestiende, maar de late zeventiende eeuw en de vroege achttiende eeuw namen een sleutelpositie in. Zeer duidelijk is dit voor de veenambachten ten noorden van de Rijn aangetoond, omdat de turfwinning er nog tot in de achttiende eeuw in handen bleef van lokale boeren die deze activiteit overigens nog steeds op kleinschalige wijze organiseerden. Commerciële, kapitaalkrachtige compagnieschappen kwamen pas na 1730 voor.⁵ De kleinschalige productiewijze paste in de gemengde bedrijfsvoering van het turf- en weidebedrijf dat op die wijze ook na 1600 standhield.⁶ Dit proces heeft ook een directe impact gehad op de eigendomsverhoudingen op het platteland. Wat betreft de landeigenaars zijn er aanwijzingen dat de veranderingen in eigendomsverhoudingen relatief traag plaatsvonden. Anderzijds groeide in die periode door de proletarisering een steeds grotere groep landlozen die in omvang al snel de bezitters overtrof.⁷

De bloeiende zeventiende-eeuwse economie bood naast overlevingskansen voor het kleine landbouwbedrijf ook ruimte voor andere ontwikkelingen. Grondbeleggingen in de vorm van droogmakerijen werden als erg winstgevend beschouwd. Toch reageerde niet elke

³ Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 111.

⁴ Van Dissel, 'Grond in eigendom en in huur in de ambachten van Rijnland omstreeks 1545'. Zie ook Hoofdstuk I en: Van Bavel, 'People and Land'; Idem, 'Land, lease and agriculture' voor de bredere ontwikkelingen waarbinnen Van Dissels gegevens geplaatst kunnen worden.

⁵ Van 't Riet, *Meeten, boren en besien*, 165-168, 174.

⁶ Van Tielhof, 'Turfwinning en proletarisering in Rijnland', 111-112.

⁷ De Vries, *The Dutch rural economy*, 130, tabel 4.3. De opkomst van grotere bedrijven in Holland in de zestiende eeuw is erg uitzonderlijk. In Maasland bijvoorbeeld is deze afwijkende ontwikkeling wel aangetoond: De Wilt, 'Maaslandse kampen', 90-92.

elitegroep op dezelfde wijze. Allerlei handelslui, advocaten, politici en andere rijke stedelingen spendeerden samen miljoenen guldens in landaanwinning. Sommigen zagen dit als een investering op korte termijn en verkochten hun kavels onmiddellijk na de droogmaking, waarbij het kon voorkomen dat ook lokale boeren kavels verwierven.⁸ Anderen kozen voor de lange termijn en verpachtten hun nieuwgewonnen gronden. Ook verschillende stedelijke instellingen begonnen geld in landbezit te steken. De bekendste voorbeelden zijn de talrijke weeshuizen die erg gericht grond aankochten. Zeer zelden kochten ze daarbij percelen in veengebieden; veeleer concentreerden ze zich op landbouwgronden in bestaande polders nabij de stad of in droogmakerijen. In tegenstelling tot de stedelijke burgerij bleef de oude Hollandse adel echter relatief afzijdig. Op enkele uitzonderingen na participeerden ze niet als grondeigenaren en dus ook niet als geldschietters. Hun beleggingspreferenties gingen uit naar oud land, tienden, heerlijke rechten of rentebrieven. Het spreekt voor zich dat ze daarom nog niet volledig buitenspel bleven: als ambachtsheren konden sommige edelen natuurlijk wel betrokken geraken bij allerlei droogmakingsprojecten, zij het dan ook op een meer institutionele wijze.⁹

De agrarische crisis die na 1660 inzette, maar vooral in de eerste helft van de achttiende eeuw toesloeg, was een grote uitdaging voor zowel landeigenaren als landbewerkers. Voor de eersten brak een moeilijke periode aan omdat de landopbrengsten die ze via pachten inden erg begonnen te dalen als gevolg van de neergaande economische conjunctuur. Ook voor de landbouwers zelf bracht deze periode weinig goeds. Net als eigenaren zagen ze zich geconfronteerd met een kwijnende economie die hun inkomen drastisch verminderde. Daarbij kwamen tal van uitbraken van veepest die hun bestaanszekerheid nog verder ondermijnden. Welke consequenties had dit voor de eigendomsverhoudingen? In de eerste plaats ging het landbezit van stedelingen of stedelijke instellingen achteruit.¹⁰ Immers, landinkomsten daalden en lasten stegen, waardoor grondbezit geen interessante beleggingsvorm bleef. Toch gingen stedelijke milieus niet onmiddellijk massaal over tot het verkopen van gronden. In Hoorn bezat de elite in de achttiende eeuw heel wat landen in droogmakerijen die ze vaak geërfd had van haar zeventiende-eeuwse voorvaders. Ondanks de ernstige depressie in de eerste helft van de achttiende eeuw en het geklaag dat landeigendom meer kostte dan dat het opbracht, was er geen aanleiding tot verkoop van die landen. De reden hiervoor is het feit dat land toch maar een gering deel van het totale vermogen vertegenwoordigde (tussen 9 en 12 procent) en dat er door de agrarische depressie zulke lage grondprijzen waren dat verkopen erg weinig opbracht.¹¹ Ook Haarlem verkocht vanaf de achttiende eeuw heel wat gronden. Dat vooral de verkoop van landen benoorden het IJ in de literatuur gekend is, neemt niet weg dat het aannemelijk is dat Rijnlandse grondeigendommen hetzelfde lot beschoren was.¹² In Gouda volgde de elite met betrekking tot investeringen in land het ritme van de agrarische conjunctuur: tussen 1710-1720 deed zich een inzinking voor, gevolgd door een korte periode van een licht hoger investeringsniveau.

⁸ Bremer, *Heren, boeren en knechten*, 27-28; het betreft hier wel Noord-Holland.

⁹ Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 128-130. Zie het voorbeeld van Jacob van Wijngaerden, ambachtshoofd van Zoeterwoude, die een octrooi aanvroeg voor de droogmaking van de Zoetermeerse Meerpolder in 1614: Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 243.

¹⁰ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 263-264, 633.

¹¹ Kooijmans, *Onder Regenten*, 102-103.

¹² De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*, 20-21.

Na 1730 zette echter een neergang in waardoor het grondeigendom van de Goudse elite afnam. Met het economische herstel in de tweede helft van de eeuw ontstond ook nieuwe interesse voor landbezit. Toch bleef die beperkt. Enkel zeer rijken, ondernemers en hoge officieren, investeerden in landeigendom waarbij de zekerheid die grond bood als motief gold.¹³ In Leiden deed zich hetzelfde patroon voor als in Hoorn. Ondanks de laagconjunctuur hield de elite de landen vast: de prijzen voor land waren verder gezakt dan de pachtprijzen zodat het weinig zin had de gronden te verkopen. Pas in tijden van hoogconjunctuur werden deze verkocht.¹⁴

De crisis zette ook in de plattelandssamenleving zelf enkele mechanismen in werking waardoor de eigendomsverhoudingen evenzeer een diepgaande transformatie doormaakten. Hoe langer hoe meer ontstond een groep van grote, kapitaalkrachtige boeren. Dit proces was een direct gevolg van de crisis. Sommige boeren gingen ertoe over nieuwe productiemethoden toe te passen, investeerden in vee en grond en waren in staat naarmate de conjunctuur aantrok hogere pachtprijzen te betalen, terwijl veel kleinere boeren de crisis niet het hoofd konden bieden en in de problemen kwamen. Zij konden de lasten niet betalen noch de veepestverliezen opvangen waardoor het voor grotere boeren mogelijk werd hun gronden op te kopen. Deze trend zette zich ook in de eerste helft van de negentiende eeuw nog door.¹⁵

2. Grondgebruik en grondeigendom in de polders

Tot hier toe zijn de bredere ontwikkelingen rond het grondgebruik en -eigendom in het hoogheemraadschap gepresenteerd. Maar op welke wijze manifesteerden ze zich in de polders en welke betekenis hadden ze voor de techniek? Ook hier wordt casus per casus behandeld.

De Vierambachtspolder en rechtsvoorgangers

Volgens de Enquête en Informatie waren in buitenrijnse ambachten als Esselijkerwoude, Ter Aar en Oudshoorn turfwinning en veeteelt de belangrijkste economische activiteiten.¹⁶ Hoe deze zich tot elkaar verhielden, is onbekend; wel staat vast dat naar het einde van de zestiende eeuw toe geïnvesteerd werd in grondgebruik. In het bijzonder de investeringen in de vele kleine, particuliere molens staan niet los van een veranderend grondgebruik dat op zich weer in samenhang kan worden gebracht met de bredere economische ontwikkeling in het Hollandse gewest. Ook al moet erop gewezen worden dat een dergelijke eenzijdige verklaring ontoereikend is, toch mag het belang van steeds toenemende mogelijkheden voor de agrarische sector, die een gunstig investeringsklimaat geschapen moeten hebben, niet

¹³ De Jong, *Met goed fatsoen*, 113.

¹⁴ Prak, *Gezeten Burgers*, 118, 142.

¹⁵ Van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw*, 34.

¹⁶ Fruin, *Enquête*, 124-125, 156-157; Idem, *Informatie*, 289-290, 292-294.

onderschat worden.¹⁷ De frequente verwijzingen naar agrarische activiteiten (veeteelt, hooi) die door wateroverlast in het gedrang kwamen, geven een eerste indicatie met betrekking tot het grondgebruik in het gebied van de latere Vierambachtspolder. Dat de vroege molenstichtingen die in dit gebied voorkwamen, samenhangen met (grootschalige) turfwinning, zoals Ibelings voor andere regio's suggereerde,¹⁸ is in een enkel geval wel aan te tonen, maar geldt zeker niet voor de overgrote meerderheid van molens, waarvan de agrarische motieven nog door andere ontwikkelingen versterkt worden.¹⁹

Zo werden enkele jaren vóór de grote molenbouwhausse verschillende vergunningen afgeleverd om bruggen te verbreden met het doel de bereikbaarheid van landbouwgronden over water te verbeteren. Keer op keer werd daarbij vermeld dat het ging om het verbeteren van landbouwgrond en niet dat de aanpassingen bedoeld waren om de afvoer van turf te vergemakkelijken. In Oudshoorn bijvoorbeeld werd een consent aangevraagd om de Woudweg naast de Duikerwetering te mogen doorsteken en in de weg een brug te leggen zodat scheepjes met zand, klei, mest en poortersaarde naar de onvruchtbare landen konden varen.²⁰ Pas enkele jaren later werden ook molenvergunningen aangevraagd. Op welke schaal deze grondverbetering gezien moet worden, is moeilijk in te schatten, al zijn er indicaties dat het een wijd verspreid fenomeen was. In de eerste plaats kwamen consents voor het verbreden van bruggen voor de aanvoer van grondverbeteraars ook in Esselijkerwoude en Ter Aar voor en ten tweede overstegen sommige initiatieven het particuliere belang. De vergunning in Oudshoorn werd aangevraagd door het ambacht en niet door een enkeling. In Esselijkerwoude werden voor de grondverbeteraars zelfs Haarlemse leveranciers aangesproken.²¹ Het is aannemelijk dat in de zestiende eeuw wel kleinschalige turfwinning had plaatsgevonden met een vernatting van de landen als gevolg. Enkele molenvergunningen spreken immers wel expliciet van het 'toemaken van landen', al zijn ze niet erg talrijk in vergelijking met die welke zuiver agrarische motieven bevatten. Men mag dus stellen dat het aantrekken van de economie tot een intensivering van de landbouw leidde die in eerste instantie de aanvoer van grondverbeteraars en pas daarna het zetten van een molen uitlokte. In deze optiek zou het onjuist zijn om Ibelings' turfmolens ook in het zestiende-eeuwse Rijnland een grote betekenis toe te kennen.

Voortbouwend op deze vaststellingen ligt het dus erg voor de hand het grondgebruik wel als gemengd te omschrijven, maar daarbij een volledige dominantie van turfwinning voor deze periode uit te sluiten. Daar wijzen niet alleen de agrarische motieven op. Immers tot ver in de zeventiende eeuw bleef het kleinschalige boerenbedrijf dat zowel op veeteelt als op turfwinning was gericht, voortbestaan waardoor de eigendomsstructuren op het platteland vooralsnog overeind bleven. Analyses van morgenboeken voor deze ambachten wijzen overigens ook in de richting van een zichzelf instandhoudende plattelandsmaatschappij, al trad in diezelfde periode wel een versnippering van het grondbezit op, deels ook door het intensievere grondgebruik. Het aandeel verpacht land bleef, voor zover te reconstrueren,

¹⁷ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 136-138.

¹⁸ Ibelings, 'Turfwinning en waterstaat', 79.

¹⁹ Zie noot 17.

²⁰ OAR, nr. 218, fol. nr. 110, vergunning 29 maart 1561.

²¹ OAR, nr. 216, fol. nr. 244, vergunning 28 augustus 1549.

eveneens erg laag.²² De versnippering van het bezit ligt volledig in de lijn van de ontwikkeling van het kleine gemengde turf-weidebedrijf.

Naarmate de zeventiende eeuw vorderde, breidde de turfwinning zich langzamerhand uit en bleven de gevolgen niet uit: steeds meer land veranderde in water en eigenaren die de lasten erop niet meer konden betalen gingen ertoe over de uitgeveende percelen te abandonneren. De omschakeling van landbouw naar turfwinning is moeilijk te plaatsen in de tijd, maar ze ging in ieder geval erg geleidelijk om vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw over te gaan in een overwicht van turfwinning. De oppervlakte van jaarlijks verveende turf is voor (gedeelten van) de ambachten Esselijkerwoude, Ter Aar en Oudshoorn gekend. Overall nam de omvang van de turfwinning na 1680 sterk toe, een groei die aanhield tot circa 1720; in Oudshoorn bereikte de productie iets vroeger haar plafond. Nadien zette een daling in. In 1680 werd in het gebied van de Herenwegse en Vroonlandse Polders voor goed 12.000 roeden turf gebaggerd, in 1717-1718 bereikte de productie een top van circa 50.000 roeden turf; tegen 1750 werd er zo goed als geen turf meer gebaggerd. Ook in Ter Aar en Oudshoorn lag de productie van de jaren rond 1720 gemakkelijk twee tot drie keer zo hoog in vergelijking met het niveau van 1680.²³ Hoewel er geen gegevens zijn die toelaten de verveende oppervlakte goed in te schatten, moet reeds vóór 1680 heel wat land in water veranderd zijn. De rekeningen van de betreffende polders geven een eerste aanwijzing daarvoor. Wat betreft de Herenwegse Polder blijkt tot 1683 de omslag over 190 morgen geheven te worden. In 1684 werden daar iets meer dan 31 morgen geabandonneerd land van afgetrokken.²⁴ Verdere aanpassingen kwamen er pas naar aanleiding van de droogmaking van de Vierambachtspolder zodat die niet omwille van vervening of abandonnering doorgevoerd waren. Ook in de Vroonlandse Polder leidde abandonnering maar tot een enkele aanpassing: daar werd in 1686 de 491 morgen verminderd met 35 morgen geabandonneerde landen.²⁵ Enkele lijsten van geabandonneerd land leveren resultaten op die in dezelfde lijn liggen. In 1696 waren in de Vroonlandse Polder ruim 45 morgen als geabandonneerd opgegeven, twee decennia later waren dat er reeds 60.²⁶

Deze gegevens geven echter een veel te optimistisch beeld van de situatie. Immers, in beide gevallen gaat het om landen die geen eigenaar meer hebben. De bezitters van totaal uitgeveend land – van percelen water dus – blijven hierdoor buiten beeld. Een erg betrouwbare afspiegeling van het landgebruik geven deze getallen daarom niet. De omvang van landverlies kan het best ingeschat worden aan de hand van kaarten. Het gebied van de Vroonlandse en Herenwegse Polders werd in 1734 in kaart gebracht en die laat zien dat de werkelijke situatie eigenlijk veel ernstiger was. In sommige polders was bijna geen enkel perceel nog aanwezig en in het noorden scheidde een enkele polderkade het binnenwater van de polder van het buitenwater in de Leidse Vaart. De totale oppervlakte van nog bestaande veenlanden, (leg)akkers, wegen en kaden onder Esselijkerwoude die binnen de droogmaking zou vallen, werd op iets meer dan 61 morgen gesteld.²⁷ In 1744 bedroeg het Esselijkerwoudse

²² Jansen, *De morgenboeken van het ambacht Ter Aer*, 7-14.

²³ Van 't Riet, *Meetten, boren en besien*, 107 (figuur 8).

²⁴ OAR, nr. 4079-4080, Rekeningen van de Herenwegse Polder.

²⁵ OAR, nrs. 4226-4227, Rekeningen van de Vroonlandse Polder.

²⁶ AVRP, nr. 1815, Lijst van geabandonneerde landen, 1696.

²⁷ Hoogheemraadschap van Rijnland, Kaartenverzameling, A 1147.

deel van de Vierambachtspolder ruim 1012 morgen zodat rond 1734 nog slechts zes procent van de totale grondoppervlakte niet in water was veranderd.

Hoe de eigendomsverhoudingen zich in samenhang met deze processen ontwikkelden, kon enkel voor Oudshoorn nagegaan worden.²⁸ Op basis van de morgenboeken van 1612 en 1716 blijkt een duidelijke polarisering. Aan het begin van de zeventiende eeuw maakten de kleine bezitters 54 procent van de eigenaren uit en ze vertegenwoordigden 25 procent van de oppervlakte. Een eeuw later was diezelfde groep goed voor 70 procent van de eigenaren, maar nog steeds bezaten ze 25 procent van de grond. Voor de grootgrondbezitters blijkt dat die in 1612 slechts drie procent van de eigenaren uitmaakten met een aandeel van 17 procent in de poldergrond. In 1716 was hun betekenis toegenomen: niet alleen maakten ze nu acht procent van de eigenaren uit, ze bezaten nu ook 34 procent van de grond.²⁹ Er was dus een versnippering onder de kleine eigenaren en een bezitsconcentratie onder de grotere bezitters. Die tendens vond zijn oorzaak deels in endogene ontwikkelingen. Enerzijds waren er de nefaste gevolgen van de turfwinning voor het kleine boerenbedrijf, anderzijds hadden sommige veenlieden percelen als belegging gekocht.³⁰ Ook stedelingen hebben hun intrede gedaan, hoewel ze in het veen nooit zo dominant zouden worden als elders. De meeste van de grootgrondbezitters kwamen immers uit de directe omgeving en behoorden veelal ook tot de plaatselijke elite. Voorbeelden zijn Dirk Dirksz Kalkoven, met wie de naam Kalkovense Polder verwant is, of Mouring Jansz Lindenburg, Willem Klaasz Rijnsburger, allemaal telgen uit vooraanstaande plaatselijke families.³¹ Andere grootgrondbezitters zoals de Amsterdamer Adriaan Wittert of de erven van Gerrit van Vilsteren van Laren van der Straten, representeren sociale groepen van buitenlokale oorsprong.

Aantoonbare en directe impact op de techniek hadden dergelijke ontwikkelingen niet. Het grootste probleem was dat van de abandonneringen van percelen met dijkplicht. Hierdoor, zoals in een eerder hoofdstuk al was gebleken, waren de kaden er slecht aan toe en organiseerden polderbesturen de besteding van stukken kadewerk. Maar de groeiende watermassa binnen de polderkaden bleek nooit expliciet als argument te worden aangehaald. Zelfs in de moeilijke eerste decennia van de achttiende eeuw gaf geen enkele vergunning of rekest rond de kaden aan dat het binnenwater als groot probleem werd ervaren, integendeel, het wassende buitenwater was de onbetwiste boosdoener. Een reden daarvoor kan te vinden zijn in het feit dat het om rekesten aan Rijnland ging en men dus argumenten aanbracht waar Rijnland niet naast kon kijken: het buitenwater was immers Rijnlands boezemwater. Toch lijkt het geen twijfel dat de toenemende binnenplassen een steeds groter gevaar werden omdat zij de impact van eventuele inbraken alleen maar konden verergeren. Met betrekking tot de bemaling geven de bronnen evenmin aanwijzingen dat de gevolgen van turfwinning problematisch waren geworden. Niettemin is het zeer waarschijnlijk dat de vele bemalingsakkoorden samenhangen met de vernatting en vervening met de bijbehorende

²⁸ De morgenboeken van Ter Aar en Esselijkerwoude staan alfabetisch gerangschikt (op eigenaar) zodat het onmogelijk is het grondbezit voor één bepaalde polder op basis van deze bronnen te reconstrueren: OAR, nrs. 3095-3099 en 4045-4049.

²⁹ De bovengrens voor kleine eigendommen is hiervoor op vijf morgen gesteld; de benedengrens voor grootgrondbezit op twintig morgen.

³⁰ Zie bijvoorbeeld de Woubrugse veenman P.C. Ridder die ook in Oudshoorn veenland en water opkocht: van 't Riet, *Meeten, boren en besien*, 148.

³¹ Labordus, *De Oudshoornse elite in de achttiende eeuw*, 34-38.

daling van het maaiveld en waterspiegelstijging. Hieruit kan afgeleid worden dat de waterstaatstechniek zelf geen grote veranderingen onderging ten gevolge van 'interne' ontwikkelingen of dat die niet als prioriteit ervaren werden. Waar nodig konden de polders met kleinere ingrepen elkaar bijstaan.

De droogmaking bracht nagenoeg alle land weer boven water. Een van de voornaamste motieven voor deze onderneming was het herwinnen van verloren cultuurareaal: het grondgebruik was niet de enige, maar wel een duidelijke motor achter het project. Het spreekt voor zich dat een breukmoment als een droogmaking duidelijke sporen naliet met betrekking tot grondgebruik en -bezit. Toch veranderde niet alles op slag en stoot. Het grondgebruik bleef nog enkele jaren vrij gediversifieerd. Niet alleen bleef in de Twaalf- en Dertigjarige Separaties de veenwinning nog geruime tijd doorgaan, ook de andere poldergrond werd op verschillende manieren gebruikt. Tijdens de droogmaking zelf werd al graan en koolzaad verbouwd dat verkocht werd om een deel van de kosten te financieren. Ook verhuurde het polderbestuur heel wat land waarop nog turf werd gedroogd.³² Vanaf 1744 was de droogmaking voltooid en verdween de veenwinning volledig uit de polder, met uitzondering van de separaties. Uit de notulen blijkt dat doorheen de tweede helft van de achttiende eeuw het grondgebruik op de nieuwe boerderijen gewijzigd moet zijn. Heel wat particulieren vroegen aan het bestuur toestemming om duikers te mogen aanleggen zodat water vanuit de ringvaart de polder in kon stromen.³³ Slechts een enkele keer werd de reden hiervoor toegelicht. Met name in 1766 werd in het verzoekschrift beargumenteerd dat steeds meer landen in de hele Vierambachtspolder als weilanden werden gebruikt en tot de 'melkerij en zuivel' begonnen te dienen. Hiertoe had men helder water nodig '*tot wassen, spoelen, als schuuren en boenen en broeyen van't zuyvel en zuyvelgereedschap*'. Het ging daarbij om erg kleine duikertjes met een doorsnede van drie vierkante duim.³⁴ Overigens kwamen de aanvragen vóór 1773 allemaal uit Esselijkerwoude. Pas vanaf dat jaar waren er enkele aanvragen uit Oudshoorn zodat men mag veronderstellen dat de invoering van het zuivelbedrijf vanuit het noorden naar het zuiden door de polder trok. Mogelijk staat de latere invoering in Oudshoorn in verband met het einde van de Dertigjarige Separatie.³⁵ Hoe dan ook tonen deze aanvragen aan dat de landbouwers in de Vierambachtspolder hun bedrijfsvoering aanpasten en dat ze daarvoor ook kleine technische ingrepen mochten doen. Het polderbestuur nam in deze geen enkel initiatief.

Hoewel de zuivelwinning aan belang won, werd waarschijnlijk wel voortdurend graan verbouwd. De moeilijkheden in verband met de ongelijke bemaling en de verschillen tussen hoge en lage landen in de polder vormden daarvoor een probleem. Het bestuur ging inderdaad tot aanpassingen over en liet bij wijze van proef enkele duikers leggen om aan de klachten tegemoet te komen. Meer bepaald gaven de graanverbouwende boeren lucht aan hun onvrede en klaagden ze dat hun lage landen de meeste tijd van het jaar onbruikbaar

³² AVAP, nrs. 1517-1522, Rekeningen Vierambachtspolder, 1737-1745.

³³ Idem, nr. 1402. Bijvoorbeeld fol. nrs. 15-16, 30 april 1760; fol. nr. 18v, 25 juli 1760; fol. nrs. 57v-58, 20 mei 1767, fol. nr. 93v-94, 28 april 1773 (betreft 2 aanvragen); fol. nrs. 95v-97, 30 juni 1773 en 27 oktober 1773; fol. nr. 100v,-101, 29 juli 1774.

³⁴ Idem, fol. nr. 50v-51v, rekest aan het polderbestuur en inwilliging daarvan, 9 mei 1766.

³⁵ De bronnen laten niet toe de betreffende bedrijfjes te situeren.

waren gebleven en *'bijna nooit met winterkoorn bezaaid konde worden.'*³⁶ Hier deed zich dus een spanningsveld voor tussen agrarische eisen en de waterhuishouding in de polder. Het leggen van de duikers had bij sommigen verzet aangewakkerd en leidde tot spanningen die pas tegen het einde van de achttiende eeuw naar de achtergrond verdwenen. Men mag dus aannemen dat waterhuishouding en grondgebruik rond die periode weer in overeenstemming met elkaar waren gebracht.

Welke betekenis had de droogmaking voor het grondeigendom? De geabandonneerde landen werden immers verkocht waardoor nieuwe investeerders toegang kregen tot de poldergrond. De lijst van intekenaren die onder Esselijkerwoude en Oudshoorn land kochten, is erg verhelderend. De nieuwe eigenaars verwierven 1219 morgen, terwijl de totale oppervlakte van beide ambachten in de polder 1644 morgen bedroeg; met andere woorden: ongeveer 75 procent van de drooggemaakte grond kwam op de markt terecht. De groep intekenaren was, zoals ook anderen vaststelden, erg heterogeen.³⁷ Onder de 70 investeerders, waren er enerzijds zeer veel, lokale intekenaren die erg kleine stukjes grond kochten: 40 procent van de kopers kocht maximaal voor drie morgen land. Anderzijds kwam met de droogmaking ook het grootgrondbezit in de polder. Het betrof heel uiteenlopende figuren. Uit de lokale elite kwamen mensen als Cornelis van Schellingerhout die ruim 56 morgen op eigen naam had staan en nog in andere loten als mede-eigenaar participeerde. Ook kooplieden uit Amsterdam en Den Haag kochten grote oppervlakten, net als Diederik van Leijden, een steenrijke Leidse regent. Uit de oude adel kwamen slechts twee kopers: Graaf van Wassenaer van Twickelo en een verwante van hem, Vrouwe van Wassenaer van Duvendoerde, elk goed voor meer dan 60 morgen. Een en ander resulteerde in een erg ongelijke verdeling van het landeigendom; van een enigszins egalitaire bezitsstructuur was voortaan geen sprake meer. 70 procent van de investeerders had niet eens 20 procent van de oppervlakte in bezit, terwijl de tien grootste eigenaren (14 procent van de kopers) meer dan de helft van de verkochte grond in handen kreeg. Ook het Oudshoornse morgenboek uit 1768 laat een grote ongelijkheid optekenen: 82 procent van de eigenaren moest het stellen met 20 procent van de oppervlakte. Grootste grondeigenaren in Oudshoorn waren Dirk Klaasz Rijnsburger, Jan Janz Oudshoorn en Gijsbert van Wieringen, opnieuw lieden uit de plaatselijke boerenelite die elk 35 morgen of meer bezaten.³⁸

Een exact overzicht van het grondgebruik en -eigendom is er pas met het kadaster gekomen. De gegevens voor de Oudshoornse en Esselijkerwoudse gedeelten van de polder vertonen volgend beeld. Bouwland en weiland namen in het landbouwareaal een gelijkwaardige plaats in, met respectievelijk 45 procent en 47 procent. Wegen en wateringen buiten beschouwing latend, werd daarnaast nog een klein procent als 'bos en hakhout' gekwalificeerd. Slechts aan de Woudwetering en in de Oudshoornse Ridderbuurt lagen ten slotte nog enkele woonkernen met wat tuintjes en boomgaarden. Naarmate de negentiende eeuw vorderde, nam de oppervlakte bouwland wel af. Die gestage afname zou zijn oorsprong vinden in de laaggelegen droogmakerijen (dus ook de Vierambachtspolder) waar door te

³⁶ AVAP, nr. 1709, Verzoekschrift van ingelanden uit het lage gedeelte van de polder aan het bestuur (1782?).

³⁷ AVAP, nr. 1682, 'Ingevolge de Voorschreven Cavel Condiëtie' (Lijst van intekenaren), 21 december 1750; Van 't Riet, *Meeten, boren en besien*, 323-326.

³⁸ Dirk Klaasz was veenman maar werd evenwel niet tot de 'groten' gerekend: Van 't Riet, *Meeten, boren en besien*, 352-357.

weinig bemesting en een verkeerde keuze van de landbouwgewassen de vruchtbaarheid van het land achteruitgegaan was.³⁹ Uit het onderzoek is gebleken dat in de achttiende eeuw met het oog op bepaalde gewassen technische aanpassingen zijn nagestreefd: niet zo dus in de negentiende eeuw toen het grondgebruik zich aan de techniek aanpaste en niet andersom. In het landbezit zelf wijzigden niet zozeer de structurele verhoudingen als wel de aard van de eigenaars. Nog steeds bleef een erg grote ongelijkheid bestaan, al blijkt deze in Esselijkerwoude wat minder en in Oudshoorn wat groter te zijn.⁴⁰ Belangrijker is dat grote landeigenaren nu vrijwel allemaal grote, plaatselijke landbouwers waren.⁴¹ In Esselijkerwoude bijvoorbeeld zijn namen als Kroon, Van Wieringen, Van Dam en Schouten te vinden, lieden die in het dorp Woubrugge zelf, of in het naburige Rijnsaterwoude woonden en vaak 30 morgen of meer bezaten. Die nieuw ontstane landbouwerselite verdrong steeds meer de voorheen aanwezige stedelijke kooplieden: van de tien grootste eigenaren waren er acht landbouwers uit de directe omgeving. Toch bleef het stedelijke landbezit niet te onderschatten. In het Esselijkerwoudse deel van de Vierambachtspolder was nog steeds één vierde in handen van verafwonende niet-landbouwers.

De Sloterbinnenpolder

Ook in andere polders veranderde het grondgebruik naarmate de economische conjunctuur aantrok. Al in de middeleeuwen was het ambacht Sloten op Amsterdam gericht. Opgravingen toonden aan dat de veeteelt vanaf 1200 in dit gebied zijn intrede had gedaan en dat handelsverkeer met Amsterdam aanwezig was.⁴² Op zich is dat weinig opzienbarend, maar de daaruit gegroeide, intense economische relatie tussen Sloten en Amsterdam is binnen de selectie van de casussen wel uitzonderlijk te noemen. Grondeigendom en -gebruik evolueerden in Sloten sterk afwijkend van wat in de andere polders gangbaar was. De flinke opmars die Amsterdam in de zestiende eeuw maakte, had directe implicaties voor het omringende platteland dat steeds meer op de Amstelstad was gericht. De Slotervaart verbond Amsterdam en Sloten en was een belangrijke verkeersader voor de Slotenaren die met hun schuitjes hun producten naar de stedelijke markten brachten. Dat het al in de zestiende eeuw om relatief grote aantallen moet zijn gegaan, bleek eerder uit de tegenstand tegen het afsluiten van de Sloterbinnenpolder. Sommigen zagen liever een sluis, zodat het verkeer niet zoveel door de veranderende waterstaat zou worden gehinderd. Uiteindelijk bood een overtoom een uitweg.

In de zestiende en zeventiende eeuw nam de verstrengeling tussen stad en platteland nog sterker toe en begon ze andere vormen aan te nemen. Amsterdam had de Slotense

³⁹ Van der Kloot-Meyburg, *De economische ontwikkeling van een Zuid-Hollandsch dorp*, 43.

⁴⁰ In het Esselijkerwoudse deel van de polder was dan 20 procent van de grond in handen van 62 procent van de eigenaren, 14 procent van de grootste eigenaren bezaten wel slechts 42 procent. In het Oudshoornse deel was 20 procent van de grond in handen van 76 procent, 14 procent grootste eigenaren hadden wel slechts 56,6 procent in eigendom. Bronnen: *Kadastrale Atlas Zuid-Holland*, deel 13: Oudshoorn; OGW, nr. 668, Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel, 1832.

⁴¹ Onder 'plaatselijk' wordt hier verstaan: uit het ambacht Esselijkerwoude (Woubrugge) of een aangrenzend ambacht.

⁴² De Baar, 'Sloten: een wandelend dorp', 24-25.

ambachtsheerlijkheid aan het begin van de zestiende eeuw verworven. Hoeveel land in Amsterdamse handen kwam valt niet te becijferen. Wel blijken enkele stedelingen betrokken te zijn bij de eerste polderstichtingen zodat mag worden aangenomen dat er toch een heel aantal stedelingen al voldoende land had gekocht om zich te kunnen profileren en zich met de waterstaatstechniek in te laten. Het ligt voor de hand dat een dergelijk engagement gezien moet worden tegen de achtergrond van investeringszin en streven naar hogere rendementen van stedelijke eigenaren. Onder de ingelanden die in 1544 een sluisje door de Spaarndammerdijk wilden leggen, bevonden zich onder meer poorters van Amsterdam.⁴³ Ook bij Rietwijkse inpolderingen van stukken land aan het Haarlemmeer, waren Amsterdammers betrokken.⁴⁴ Van Dissel berekende dat in Sloten rond 1545 goed 40 procent van de oppervlakte verhuurd werd.⁴⁵ Hieruit mag men dus afleiden dat nog vóór de grote economische *boom* na 1580 reeds een aanzienlijke hoeveelheid grond in Amsterdamse handen was gekomen.

Behalve deze link met de stad moet ook nog gewezen worden op de aanwezigheid van de Spaarndammerdijk waarvan het onderhoud oorspronkelijk bij de ingelanden van de ambachten tussen Haarlem en Amsterdam lag. Die werden daardoor erg belangrijk: behalve competentiegeschillen tussen Amsterdam en Rijnland had de dijkplicht ook economische implicaties. Het bleek immers mogelijk voor ingelanden een klein stukje van hun dijkplichtige land inclusief de dijkplicht zelf te verkopen, zodat ze de rest van hun land van die plicht bevrijdden. Kopers van zulke percelen werden hierdoor zeer bezwaard en na verloop van tijd waren de kosten groter dan de baten met abandonneringen als gevolg. Toch had de aanwezigheid van de dijk eerder beperkte gevolgen voor de structuur van het grondbezit in de ambachten langs de dijk. De abandonneringen betroffen immers enkel direct aan deze dijk liggende percelen. Aan het einde van de zestiende eeuw werd het dijkonderhoud overigens door Rijnland overgenomen waardoor een einde kwam aan de abandonneringen.⁴⁶

In de zeventiende eeuw vestigde de stedelijke burgerij haar belangen op steeds pregnantere wijze. Vanaf circa 1630 begon het Amsterdamse Burgerweeshuis zwaar in het nabijgelegen Sloten te investeren. Verschillende boerderijen werden opgekocht, sommige woningen afgebroken en vervangen door nieuwbouw. Op enkele van deze landerijen lieten de regenten van het weeshuis naast woningen ook hooihuizen optrekken.⁴⁷ De aanwezigheid van het Burgerweeshuis in Sloten drukte een stempel op de komende eeuwen. Tot in de negentiende eeuw zou het Burgerweeshuis de overheersende grondeigenaar zijn en blijven. De grote complexen van landen en boerderijen werden verpacht, waardoor – dankzij de administratie – het grondgebruik en de exploitatie van de landen in de Sloterbinnenpolder enigszins gekend zijn. Waarschijnlijk lag van in het begin van de zeventiende eeuw de klemtoon op het zuivelbedrijf en werd het land dus met vee beweid. In ieder geval werd in een enkel pachtcontract uitdrukkelijk vastgelegd dat het land inderdaad op die manier

⁴³ OAR, nr. 216, fol. nr. 99ev, vergunning 29 maart 1544.

⁴⁴ OAR, nr. 218 fol. nr. 288ev, vergunning 27 juni 1565.

⁴⁵ Van Dissel, 'Grond in eigendom en in huur', 153.

⁴⁶ Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 144-151.

⁴⁷ AB, nr. 366, fol. nr. 21-24v (microfilm 8352). Voor verdere achtergronden en motieven rond de investeringen van stedelijke elites via het Burgerweeshuis, zie: MacCants, *Civic charity in a golden age*, 202.

gebruikt moest worden. Anderzijds verbood het contract de pachter turf te maken.⁴⁸ Dit verbod doet vermoeden dat er nog enkele percelen waren waarvan de vervening een aantrekkelijke bijverdienste zou kunnen zijn. Hoewel er geen gedocumenteerde verbanden zijn tussen de komst van het Burgerweeshuis en de technische vernieuwingen die in dezelfde periode plaatsvonden, liggen die wel voor de hand. Net in de periode van de investeringen van het weeshuis waren er ook allerlei technische ingrepen en discussies. Zo besloot men in 1636 tot het bouwen van een achtkanter en volgden daar onmiddellijk nog discussies op over het plaatsen van een tweede exemplaar. Ook de waterkering werd aangepast en kort daarop is het Sloterdijkmeer drooggemaakt.⁴⁹ Het is dus zeer goed mogelijk dat de Amsterdamse regenten niet alleen in landerijen investeerden, maar tegelijkertijd ook de waterhuishouding van de polder op punt stelden.

Behalve van het Burgerweeshuis bleven ook enkele pachtcontracten van het geslacht Heereman van Zuydtwijck bewaard; het betreft eveneens landen in de Sloterbinnenpolder. Ook zij verboden hun pachter te vervenen *'ten waere midden uit de slooten van opdrijvende boncken, ende dat niet meer als tot sijn behoerlicke brandt'*. Commerciële vervening was uit den boze, voor huisbrand kon het beperkt en onder strikte voorwaarden. Turfwinning bleef dus steevast ver beneden het belang van beweiding. De contracten van Heereman van Zuydtwijck bevatten immers verschillende bepalingen, waaronder het leveren van een half emmertje boter. Verder waren pachters verplicht de mest van hun vee met bagger te mengen om zo de kwaliteit van het land te verbeteren.⁵⁰

Dat de agrarische crisis na 1660 ook hier hard toesloeg, is af te lezen aan de wijze waarop de regenten van het weeshuis reageerden. Pacht prijzen gingen omlaag; talloze keren konden pachters hun pacht niet betalen en stonden de regenten toe dat ze die dan in natura mochten voldoen, doorgaans door karnemelk te leveren. Soms scholden ze (een deel van) de schulden kwijt of verleenden ze uitstel van betaling. Voor sommigen kon ook die laatste maatregel onvoldoende soelaas brengen. In 1673 werd een van de landerijen zelfs niet verhuurd. De pachtster, Grietje Jans, was met *'al haer beesten en goed'* uit Sloten weggetrokken en had haar heil in Haarlem gezocht.⁵¹ Welke impact de economische crisis had op het grondeigendom is moeilijk te zeggen. Op basis van een gaarboek uit 1690 kunnen de verhoudingen bekeken worden.⁵² Enkele grootgrondbezitters springen onmiddellijk in het oog. Het particuliere grondeigendom is erg vergelijkbaar met wat in andere polders in die tijd gangbaar was. Meer dan 30 morgen was voor particulieren erg uitzonderlijk: slechts drie eigenaren op de 241 bezaten grotere eigendommen in de Sloterbinnenpolder, onder hen de erven Heereman van Zuydtwijck. Amsterdamse instellingen hadden echter veel grotere stukken grond. Het Gasthuis beschikte blijkens het gaarboek over 38, het Armenhuis over 40 en het Burgerweeshuis over 159 morgen. De nabijheid van de stad zorgde ervoor dat ook heel wat kleine bezitters aanwezig waren, eigenaren van wie de eigendom vaak tot een buitenplaats of een tuintje beperkt bleef. Iets meer dan een vijfde van de eigenaren bezat minder dan een morgen, bij velen onder hen ging het om *'stadsspeeltuinen'*, waarvan de kleine oppervlakte

⁴⁸ Idem, fol. nr. 21.

⁴⁹ Zie Hoofdstuk III.

⁵⁰ AHZ, nr. 1932, pachtcontracten 1648-1731.

⁵¹ AB, nr. 367, fol. nr. 21v (microfilm 8353).

⁵² Een reconstructie van het grondbezit bleek voor de vroege zeventiende eeuw niet uitvoerbaar.

doet vermoeden dat het eerder om kleine weekendhuisjes of moestuintjes en niet om grotere buitenplaatsen ging.

Op het vlak van grondgebruik veranderde in de achttiende eeuw vooral de strook aan de Kostverlorenvaart: de stadsrandzone ontwikkelde zich steeds verder en deze trend had directe implicaties voor de polder. De bebouwing nam zienderogen toe en men begon problemen te ondervinden omdat de molens op deze wijze te weinig wind vingen. Tegen 1785 was de situatie van dien aard dat de molens aan de Kostverlorenvaart bij bepaalde windrichtingen en -snelheden niet meer konden malen.⁵³ De buitenplaatsen brachten eveneens enkele economische activiteiten met zich mee met gevolgen voor de waterhuishouding. Zo werd Huis te Vraag verhuurd en tot katoendrukkerij omgebouwd. Bij de verbouwingswerken dempte men een sloot waardoor de polder geen vers water uit het Haarlemmermeer meer kon inlaten. Het bestuur vreesde hierdoor met vervuild water te worden belast en diende daarop klacht in bij Rijnland, maar dat had de eigenaar net toestemming tot het dempen gegeven.⁵⁴ Betreffende de watervervuiling wendde het bestuur zich tot het hoogheemraadschap om de ingelanden te dwingen de poldersloten proper te houden.⁵⁵ In sommige regio's rond de Amstelstad kwam rond buitenplaatsen ook steeds meer tuinbouw voor. Deze trend vond eveneens in Sloten plaats, zij het wel later in vergelijking met oude warmoesgebieden als de Watergraafsmeer.⁵⁶

De gaarboeken geven geen zicht op het grondgebruik, maar geven wel wat prijs over de eigendomsverhoudingen. In tegenstelling tot dat uit 1690 bevatten de exemplaren uit de achttiende eeuw eerder zelden de expliciete vermelding van de eigenaren. Het zijn vooral enkele particuliere grootgrondbezitters en stedelijke instellingen die in 1750 in beeld komen. De enige conclusie die daaruit afgeleid kan worden is het krimpende bezit van de traditioneel sterk aanwezige instellingen. In 1750 kwam het Armenhuis niet meer onder de eigenaren voor; het had kennelijk alles van de hand gedaan. De aanslag van andere Amsterdamse instellingen was eveneens verminderd: het Gasthuis was nog goed voor 23 morgen, het Burgerweeshuis voor 127 morgen. Kadastrale gegevens (1832) tonen aan dat het grondeigendom in de vroege negentiende eeuw niet sterk afweek van het midden van de achttiende eeuw, zeker aan de westelijke kant van de polder. Het grootgrondbezit was echter zo goed als volledig een Amsterdamse zaak. Van de 21 eigenaren met meer dan 20 hectare (ruim 25 morgen) waren er 14 Amsterdammers.⁵⁷ Ook het grondgebruik zelf bleef erg stabiel: ruim 87 procent werd nog steeds als weiland gebruikt: het aandeel van tuinen of warmoesgronden bleef dus beperkt (respectievelijk 1 en 0,7 procent). Een dergelijk gebruik concentreerde zich dan ook voornamelijk in de oostelijke rand van de polder.

⁵³ OAR, nr. 7083, schrijven van het polderbestuur aan Rijnland, 7 juli 1785. De korenmolens die hoger waren gebouwd en dus minder last hadden van de bebouwing konden wel malen.

⁵⁴ ASMP, nr. 1, notulen 20 november 1715.

⁵⁵ Idem, notulen 4 november 1715, waarbij tot de afbraak van enkele dammen werd beslist om de circulatie van het water niet te verhinderen en een ingeland verplicht werd tot het nemen van voorzorgsmaatregelen zodat varkensmest niet in de sloot terecht kwam. Zie ook ASMP, nr. 19, stukken uit de achttiende eeuw (zonder jaartal), waarin klachten over vervuiling van secreten, drukkerijen en ververijen en varkensgier. De polder vroeg aan Rijnland een keur om de ingelanden te dwingen hun afval op hun eigen land te houden en niet in de poldersloten te laten aflopen.

⁵⁶ Kaal en Van Lottum, 'Duitsers in de polder', 270.

⁵⁷ Onder hen niet alleen kooplieden, maar ook een suikerbakker, slager en koornmolenaar.

Net als in de veengebieden hadden de latere ontwikkelingen in het grondgebruik en -eigendom geen grote technische implicaties. In wezen veranderde er in de loop van de eeuwen niet zoveel: van grootschalige vervening was geen sprake terwijl de impact van fenomenen als de opkomst van groenteteelt of van nieuwe activiteiten aan de stadsrand voor de polder van zeer lokale betekenis bleven.

De Lisserpoelpolder

Het is weinig verbazend dat stedelingen het grondeigendom in de Lisserpoelpolder van meet af aan domineerden. Het consortium van droogmakers bestond nu eenmaal uit stedelijke investeerders die het initiatief van de Leidse kerken, de oorspronkelijke eigenaren van de plassen, genegen waren. In de bedijking werd ook een stuk water dat de Heer van Duvendoorde toekwam, opgenomen zodat ook hij, als enige representant van de oude Hollandse adel, in de droogmaking participeerde. In totaal werd de oppervlakte van de droogmakerij in 22 loten verdeeld, waarvan er 18 verkocht werden; de resterende vier bleven in het bezit van de kerken.⁵⁸ Kort nadat de poel was drooggemaakt, deden enkele personen hun land van de hand; zij waren kennelijk met het idee van belegging op korte termijn in het project gestapt. Ze verkochten het echter niet aan plaatselijke boeren, maar aan andere stedelingen die het dan voor langere termijn hadden verworven. In totaal ging het daarbij om 8 van de 18 loten. Zowel de initiële investeerders als zij die kort na de droogmaking kavels van hen hadden gekocht, kwamen uit Leiden, Amsterdam en Haarlem.⁵⁹

Net als in andere droogmakerijen trachtte men op de nieuwe gronden graan te verbouwen. Kort na de voltooiing van de tweede droogmaking verkocht het polderbestuur haver en hooi dat in de polder was geteeld.⁶⁰ Niettemin schakelde men waarschijnlijk relatief snel over op veeteelt. Al in 1624 was de polder verkaveld en het land droog genoeg zodat *'sommige dat met beesten bewaydende, anderen hadden het haere besaeyt daer se een goede schoof aff haelden'*. Naar aanleiding van fraude die in de Lisserpoel aan het licht kwam, kwamen er berichten dat de polder niet erg veel onder de eerste doorbraak had geleden. Die was trouwens erg snel gedicht waardoor de polder *'opt naejaer meestal droogh [was] ende in den jaere 1626 stont daer al wederom haver in ende wiert met veel beesten bewaydt'*. Bovendien werd onder het mom van traag vorderende werkzaamheden nog heel wat turf gewonnen. Klaarblijkelijk waren er dus veengronden overgebleven die zonder eerst te zijn uitgeveend in de bedijking waren opgenomen. Hoewel dus in de beginjaren sprake was van een gedifferentieerd grondgebruik, lag de klemtoon ongetwijfeld op veeteelt. Net als in de Sloterbinnenpolder, gingen de Leidse kerkmeesters er trouwens toe over een boerderij te bouwen: in 1628 werd een *'seer swaere boerentwooninge van steen met bouwhuijs, schuijren [en] hoybargen'* gebouwd, een complex waar *'dartich soo koyen als jongebeesten'* gestald konden worden.⁶¹ De kerken

⁵⁸ Het aandeel van Van Duvendoorde werd niet verkaveld.

⁵⁹ ALPP, nr. 10, 'Voorwaarden voor de verkoop van de vronwateren tussen Sassenheim en Lisse, mitsgaders Stommeer gelegen onder Aalsmeer', 26 november 1622; nr. 17, 'Reglement voor de Lisserpoelpolder, bedijkt en uijtgemalen in de jaren 1623 en 1624 met cavelconditie, geaccordeert en gearresteert door alle de ingelanden', 23 augustus 1624.

⁶⁰ Idem, nr. 81, rekening 10 februari 1625-29 december 1625.

⁶¹ Idem, nr. 44, Advies aan Rijnland, 2 oktober 1679.

verpachtten hun landen vanaf het daaropvolgende jaar; aan het complex werd na verloop van tijd nog een stuk land in de nabijgelegen Roversbroekpolder toegevoegd.⁶² Verdere berichten over grondgebruik hebben het steeds over het vee dat de polderdijken en sloten vertrapelde. Waarschijnlijk voegde het grondgebruik in de Lisserpoel zich spoedig in het bredere agrarische patroon dat in Lisse, net als in andere ambachten die tussen duinen en Haarlemmermeer lagen, aanwezig was. Akker- en tuinbouw vonden plaats in de binnenrand van de duinen of in enkele in cultuur gebrachte duinvalleien terwijl in de lager gelegen landerijen aan het Haarlemmermeer vanaf de late middeleeuwen de veeteelt overheerste. Het zal daarbij om zuivelveeteelt zijn gegaan, er zijn immers voor Lisse geen sporen van vetweiderij.⁶³

Bleef het eigenlijke grondgebruik in de Lisserpoel doorheen de vroegmoderne tijd zo goed als ongewijzigd, in het grondeigendom daarentegen traden merkbare verschuivingen op. In de hele zeventiende eeuw bleef het nog volledig gedomineerd door stedelijke aanwezigheid, maar tegen 1750 was reeds een duidelijke kentering in de verhoudingen opgetreden. De Leidse kerken hadden in 1734 al hun bezittingen in de Lisserpoel verkocht. Hierdoor konden een aantal plattelandsbewoners grond in de polder kopen, weliswaar relatief kleine stukken in vergelijking met de eigendommen van stedelingen. De verhoudingen binnen die laatste groep bleven vooralsnog ongewijzigd. Een en ander leidde ertoe dat het aantal eigenaren verdubbeld was. Hoewel we de meerderheid van de eigenaren (17 van de 25) nog als stedelingen⁶⁴ kunnen bestempelen, is het aandeel plattelanders in de groep eigenaren niet gering (de resterende acht of circa een derde). Plaatselijke lieden waren aan een opmars bezig en maakten al een derde van de eigenaren uit; ze hadden echter slechts 18 procent van de grond. Geen van hen bezat dan ook meer dan acht morgen. De grote grondeigenaar was eveneens zo goed als volledig uit de Lisserpoel verdwenen: slechts drie eigenaren waren nog elk in het bezit van circa 20 morgen.⁶⁵ Er is dus sprake van een beginnende ontstedelijking van het grondeigendom, die zich evenwel over ruim een eeuw zou uitstrekken. De eerste tekenen die wijzen op dit proces waren al in het begin van de achttiende eeuw zichtbaar, toen voor het eerst ook Lissenaren als ingelanden de rekening ondertekenden,⁶⁶ maar de transformatie zou zich nog tot in de negentiende eeuw uitstrekken. Hoewel de terugtrekking van stedelingen dus erg traag gebeurde, mag men wel veronderstellen dat in bepaalde perioden de ontstedelijking van het landbezit wat sneller verliep. De langzame structurele processen zetten traag in en versnelden onder invloed van de agrarische depressie in het tweede kwart van de achttiende eeuw, een periode waarin voor heel wat stedelingen andere beleggingsmogelijkheden een aantrekkelijk alternatief voor weinig opbrengend landeigendom begonnen te worden.⁶⁷

⁶² ANHK, nrs. 724, 'Rolle', Blaffer van verhuringen van de kerkhuizen, 1685-1709; Idem, nr. 725, Blaffer van verhuringen der huizen en landerijen toebehorende aan de Hoofdkerken binnen Leiden, 1709-1752.

⁶³ Beenakker, *Lisse op de grens van droog en nat*, 74, 77, 78

⁶⁴ Onder de stedelingen is hier ook Jacob van Dorp gerekend, schout van Lisse, maar waarschijnlijk verwant met de Leidse familie, zie Prak, *Gezeten burgers*, 383-384.

⁶⁵ ALPP, nr. 51, Memorie van personen welke land in de polder bezitten, circa 1750.

⁶⁶ OAR, nrs. 5735-5737, rekeningen van de Lisserpoelpolder, 1654-1856. Zie ook Bijlage 5 met daarin een lijst van de presente ingelanden van de Lisserpoelpolder.

⁶⁷ Vooral obligaties waren steeds meer in trek: Prak, *Gezeten Burgers*, 119-125, 137-141.

Andermaal geeft het kadaster een erg gedetailleerde blik op grondeigendom en -gebruik in de negentiende-eeuwse polder. Op wat bouwland en weteringen na (respectievelijk nog niet een procent en vijf procent van de oppervlakte) werd heel de polder als weiland benut. Interessanter zijn de eigendomsverhoudingen. De grootste eigenaar was baron van Pallandt, gedeputeerde in de Staten van Noord-Holland. De top laag bestond verder uit landbouwers die in Lisse woonachtig waren. Er bleken eveneens enkele niet-landbouwers in de Lisserpoel grond te bezitten, maar het ging in die gevallen nooit om meer dan ongeveer tien morgen. Hoewel het de lokale boerenbevolking was waaruit de grootste landbezitters kwamen, bezat die slechts iets meer dan de helft van de polder. Het ontstaan van een rurale boerenelite had dus ook hier plaatsgevonden, maar leidde niet – zoals in de Vierambachtspolder – tot een volledige monopolisering van het grondeigendom: een groot deel bleef in handen van vreemde, zij het kleine, grondeigenaren waaronder verschillende renteniers.⁶⁸

Polders op de Zuidgeest

De polders in Wassenaar en Voorschoten lagen in een gebied waar zich weinig diepgaande landschappelijke veranderingen voltrokken: de venen in deze streek waren al vroeg volledig verdwenen en groot gevaar voor zware overstromingen zoals het Haarlemmermeer die kon aanrichten, was er evenmin. Ook de sociale verhoudingen wijzigden in essentie niet zoveel. Doorheen de hele periode bleef Wassenaar een ambacht waar de toelitte van de Republiek en later de negentiende-eeuwse adel verschillende buitenplaatsen had, in tegenstelling tot het minder elitaire Voorschoten. Hoewel Leiden erg nabij was, was de invloed op het omringende platteland niet zo allesoverheersend als in Sloten: de Rijnstad was niet van het kaliber van de Amstelstad. Binnen dergelijke omstandigheden hoeft het niet te verbazen dat ook op waterstaatkundig vlak meer continuïteit heerste: lokale boeren hadden er in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw polders gesticht die nadien, zowel landschappelijk als institutioneel, intact bleven. De grond werd er niet afgegraven, tenzij helemaal aan de oevers van de Oude Rijn waar enkele steenplaatsen gevestigd waren. Binnen een omgeving als deze evolueerde grondgebruik en -eigendom dan ook niet zo heftig.⁶⁹

Net als in de andere poldergebieden getuigen ook hier de zestiende-eeuwse molenvergunningen opnieuw van agrarische motieven. In samenhang met de economische groei gingen landbouwers ertoe over hun landen te bemalen en te omkaden. Hoewel het grondgebruik volkomen in de lijn lag van wat elders in Rijnland gebeurde en in het agrarische bedrijf (weideactiviteit) geïnvesteerd werd, verliep de ontwikkeling op het vlak van eigendom wel anders. In sommige polders zou al snel stedelijk grondbezit een erg bepalende factor worden. De Gouden Eeuw maakte het mogelijk dat stedelingen zwaar gingen investeren in landbezit en -exploitatie. In de Lisserpoel en de Sloterbinnenpolder hadden instellingen daarbij een grote rol gespeeld, maar in de geestambachten lag dat anders: hier was de aanwezigheid van oude, adellijke families van belang. In de middeleeuwen waren aan de verschillende kastelen en buitenplaatsen grote boerderijcomplexen verbonden.

⁶⁸ KADOR-OAT, Lisse. Het ging daarbij om 134,9 van de 237,6 hectare.

⁶⁹ De veranderingen die in de duinen optraden, blijven hier verder buiten beschouwing omdat ze geen impact hadden op het poldergebeuren.

Hoewel dit nog enigszins doorwerkte, was in de zestiende eeuw adellijk grondbezit in Wassenaar niet langer overheersend. Veel oude landcomplexen waren gesplitst of verkocht zodat een versnippering optrad, waar onder meer veel stedelingen gebruik van hadden gemaakt om kleine stukjes te verwerven, terwijl het bezit van stedelijke (caritatieve) instellingen dan weer beperkt bleef. Niet alleen de nabijheid van Leiden bleek bepalend. Behalve stedelingen waren er ook plattelandseigenaren die niet in Wassenaar woonden, maar wel wat grond hadden gekocht. Fockema Andreae vermoedt dat het kenmerkende kleinbezit, zowel het stedelijke als rurale, samenhang met het landgebruik in dat ambacht: veel grond zou als hooiland gebruikt worden ten behoeve van de Leidse koemelkerijen en paarden.⁷⁰

In de zeventiende eeuw trad stilaan een wijziging in het gebruik op, hoewel de eigenlijke bestemming niet aangepast werd: vee en hooi bleven de enige bestemming van belang. Niettemin zouden agrarische ontwikkelingen tot technische aanpassingen leiden. Tot 1650 was het erg gebruikelijk om 's winters de polderkaden open te breken en de landen onder water te laten stromen. Zo konden met schuiten allerlei grondverbeteraars naar de percelen gevoerd worden, bovendien kon op die manier ongedierte en onkruid bestreden worden. Na 1650 kwam in deze praktijk verandering en men trachtte winterbemaling in te voeren. Vooral in de Zuidgeestpolders was dit een belangrijke wijziging, terwijl in de andere casussen dit in de zeventiende eeuw niet zo bleek. In veenpolders was er zo al veel water en het turftransport gebeurde er voornamelijk over water (vergelijk de verlaten van de Herenwegse Polder). In diepere polders als de Lisserpoelpolder of Sloterbinnenpolder kon het onder water zetten van de polder erg rampzalige gevolgen hebben vanwege de nabijheid van het Haarlemmermeer en de Kostverlorenvaart en was het openen van de kaden bepaald geen optie. De situatie in de geestambachten was anders, en wel van dien aard dat ruimte voor conflict ontstond.

Zowel voor- als tegenstanders van winterbemaling voerden agrarische motieven aan. Het argument dat de poldergrond erg gemakkelijk met bootjes te bemesten was, woog volgens sommigen niet langer tegen de nadelen op. Toch vond de invoering van winterbemaling niet overal gelijktijdig plaats. In de Papenwegse Polder kwam het inderdaad tot een groot conflict. Van 1626 tot 1710 was de polder in de winter altijd ondergelopen. Tegenstanders van de winterbemaling vonden de invoering geen goed idee: ze beargumenteerden dat de ondergrond te veenachtig was waardoor het niet mogelijk was gebruik te maken van karren. Voorts brachten ze aan dat van 1711 tot 1713 wel winterbemaling had plaatsgevonden, maar dat het land in die jaren opmerkelijk minder hooi en gras had voortgebracht.⁷¹ Voorstanders stelden dan weer dat het onmogelijk was in een open polder land toe te maken omdat het dan afspoelde; overigens stelden zij ook dat de meeste ingelanden in Wassenaar hun landen niet eens toemaakten. Kennelijk was de kwaliteit dus relatief goed en veel grondverbeteraars werden er niet nodig geacht. Het winterwater had nog veel andere nadelen: het land werd koud, week en moerig en het vee kon in het voorjaar nooit op tijd de wei in. Bovendien kwam er veel 'vlotgras' in de polder dat verkorstte wanneer de molen begon te malen, waardoor het gras dan weer niet of slechts laat kon schieten, met mindere hooioogst als resultaat. Ook de vele wilde ganzen die het winterwater aantrok, bedierven het polderland.⁷² Het conflict over

⁷⁰ Fockema Andreae, *Grondeigenaars en grondgebruikers*, 61.

⁷¹ APP, nr. 123, 'Aan de Wel Ed', rekest van molenmeesters en ingelanden uit Wassenaar, oktober 1718.

⁷² Idem, Ter Obedientie van t appointem' (uit naam van de schout van Voorschoten), 1718.

winterbemaling zou slechts een van de vele zijn die verschillen tussen Voorschoten en Wassenaar blootlegden. Daarbij kwamen niet alleen spanningen rond grondgebruik, maar ook rond grondeigendom voor. Het meeste land van de Papenwegse Polder viel onder Voorschoten; de meeste ingelanden woonden in Wassenaar. In feite bezaten de Wassenaarse ingelanden de helft van de polder. Pas in 1764 werd de winterbemaling definitief ingevoerd.⁷³ Los van de sociale implicaties spitste de interactie tussen grondgebruik en techniek zich voornamelijk toe op het gebruik van de infrastructuur. Technische wijzigingen in de enge zin, in het ontwerp van de kaden of in het bemalingssysteem van de polder bijvoorbeeld, deden zich niet voor.

Met betrekking tot het landgebruik in Voorschoten en Wassenaar zijn geen noemenswaardige verschillen gebleken, maar hoe zat het met het grondbezit? In hoeverre golden de eigenaardige eigendomsverhoudingen zoals die uit het conflict naar voren kwamen ook voor de vroege zeventiende en voor de negentiende eeuw? Op basis van de morgenboeken is getracht dergelijke indicaties nader te onderzoeken, net als de gebruikelijke vraag naar de verhoudingen tussen grote en kleine eigenaren. Uit de analyse van de morgenboeken van 1612 voor Voorschoten bleek het volgende. Aan het begin van de zeventiende eeuw kwamen erg veel kleine eigenaren voor: van de 75 eigenaren hadden twee derde niet meer dan vijf morgen land. Voor zover na te trekken bleken in de groep die meer dan vijf morgen bezat erg veel stedelingen of (stedelijke) instellingen vertegenwoordigd te zijn, waaronder de Leidse universiteit, het Stevenspoortje, het Leidse Catarinagasthuis en de goederen van de abdijen Rijsburg en Leeuwenhorst. Samen waren zij goed voor 66 morgen, ongeveer een zesde van het Voorschotense deel van de Papenwegse Polder.⁷⁴ Doorheen de zeventiende eeuw zou daar weinig aan veranderen, integendeel; het morgenboek van 1692 laat zien dat de versnippering van het grondeigendom zich nog verder had doorgezet. De bon waaronder het Voorschotense deel van de Papenwegse Polder viel, was nu in handen van een grotere groep eigenaren (103), waarvan 80 procent minder dan vijf morgen bezat. Het aandeel kleine eigenaren was dus toegenomen ten opzichte van 1612. Het grootgrondbezit was ook wel wat uitgebreid, maar bleef alles bij elkaar goed vergelijkbaar met de situatie aan het begin van de eeuw. De vijf grootste bezitters in 1612 hadden oppervlakten variërend tussen 13 en 27 morgen in eigendom. Samen waren ze goed voor 27 procent van de bon. Tachtig jaar later waren deze verhoudingen slechts minimaal gewijzigd: de vijf grootste bezitters hadden nu gronden tussen 13 en 28 morgen, goed voor 28 procent van de bon.⁷⁵ De belangrijkste verschuivingen vonden dus onder de kleinere eigenaren plaats.

De agrarische depressie in het begin van de achttiende eeuw zette echter ook hier een proces van eigendomsconcentratie in gang. Parallel aan de ontwikkelingen elders, ontstond een sociale laag van grote landbouwers. Concreet betekende dit onder meer dat het aantal eigenaren erg geslonken was: in 1768 telde de bon er 58 ten opzichte van 103 in 1692. Andere cijfers tonen duidelijk aan dat het grootgrondbezit was doorgebroken: de vijf grootste eigenaren bezaten nu allemaal meer dan 23 morgen, het maximum was zelfs opgelopen tot 43 morgen en deze groep had nu bijna de helft van de bon in handen (45 procent). Onder hen

⁷³ APP, nr. 123, 'Aan de Wel Ed', oktober 1718. Het conflict over de winterbemaling komt uitgebreider in Hoofdstuk V aan bod.

⁷⁴ OAR, nr. 7856, Morgenboek Voorschoten, 1612.

⁷⁵ OAR, nr. 7857, Morgenboek Voorschoten, 1692.

waren nu ook veel landbouwers. Eveneens illustratief voor deze ontwikkelingen is dat het aandeel verpachte grond erg drastisch terug was gelopen. In 1692 werd goed 85 procent van de grond door een 'bruycker' bewerkt, in 1768 was dit tot 44 procent gezakt, bijna een halvering dus. Veel grotere landbouwers bewerkten voortaan hun eigen gronden. Het mechanisme zoals dat hoger werd beschreven en waarbij sommige bedrijven in staat bleken te groeien ten koste van de kleinere, heeft ook hier dus duidelijke sporen op de eigendomsverhoudingen nagelaten.

Maar een endogene, agrarische dynamiek was niet de enige factor en het zou daarom verkeerd zijn de concentratie in de achttiende eeuw volledig op naam van een handvol landbouwers te schrijven. De agrarische crisis had ook voor andere sociale groepen erg dubbelzinnige gevolgen. Aan de ene kant gingen vele stedelijke instellingen ertoe over hun bezit te verkopen. Net als de kerken in de Lisserpoelpolder bijvoorbeeld, verkocht het Leidse Catarinagasthuis haar landen in Voorschoten. Aan de andere kant bood de crisis voor sommigen ook de gelegenheid om goedkoop grond aan te schaffen die dan in latere, meer voorspoedige tijden verkocht werd. Het relatieve aandeel van grondeigendom in het totale vermogen van Leidse regentenelites nam dan ook toe in de eerste helft van de achttiende eeuw, ook al zouden ze niet zulke overtuigende beleggers blijken.⁷⁶ Onder de families die kennelijk wel in landbezit hadden geïnvesteerd, was bijvoorbeeld de familie Hoogeveen. Die familie behoorde tot de top van de Leidse bevolking in de achttiende eeuw en Gerard Hoogeveen had een vijftiengintal morgen in de Papenwegse Polder op zijn naam staan.⁷⁷

In welke mate het verschillende karakter van de ambachten Wassenaar en Voorschoten een invloed had op verdere ontwikkelingen van grondgebruik en -eigendom, blijft een moeilijk te beantwoorden vraag, maar alles wijst erop dat het verschil onverminderd bleef bestaan. Het Wassenaarse deel van de polder bevatte relatief weinig eigenaren, maar ook hier overheerste het kleinbezit dat door Fockema Andreae al werd aangehaald. Uit het morgenboek van 1612 kwamen geen aanwijzingen dat er adellijk bezit was, hoewel dat zeer waarschijnlijk is. De morgenboeken van 1692 en 1768 tonen duidelijk aan dat het adellijke grondbezit wel degelijk erg aanwezig was en bleef. Zo waren de heren van Wassenaar en het huis Zandhorst de belangrijke eigenaren. De sociale achtergrond van de eigenaren was in Wassenaar dus sterk verschillend van die van de Voorschotense eigenaren, waar adel onder de bezitters veel minder voorkwam. Het verschil tussen beide ambachten nam vanaf de achttiende eeuw vermoedelijk nog toe omdat dan het adellijke bezit nog verder uitgebreid werd en adellijke families duidelijk participeerden in de eigendomsconcentratie. De belangrijkste familie was zonder twijfel Van Wassenaer. Sommige telgen bleken al in de Vierambachtspolder en de Lisserpoelpolder actief,⁷⁸ maar ook in hun thuisbasis, de Zuidgeest, zouden ze zich duidelijk manifesteren. Daarbij richtten ze zich op de aankoop van grote boerderijcomplexen zoals Huis Ter Weer, dat in 1737 was gekocht.⁷⁹ De aankopen, die zich overigens op boerderijen in Wassenaar en niet in Voorschoten richtten, bleven tot in de twintigste eeuw in familiebezit, waardoor de familie haar economische basis doorheen de hele onderzoeksperiode behield. Als resultante van deze dominantie geldt dan ook dat lokale

⁷⁶ Prak, *Gezeten Burgers*, 118.

⁷⁷ OAR, nr. 7859, Morgenboek Voorschoten, 1768.

⁷⁸ Zie ook Bijlage 3.

⁷⁹ Van Lit, *Wassenaarse Oudheden*, 79-131.

boeren een erg klein aandeel in het grondbezit hadden. Dit blijkt ook uit de kadastrale gegevens voor het Wassenaarse deel van de Papenwegse Polder. De Gravin van Wassenaar, Nicolaas Steengracht d'Oosterland en Abraham Jacob Twent van Rozenburg hadden bij de kadastrale invoering 78 procent van alle land in dat gebied in bezit, terwijl adellijk bezit in het Voorschotense deel zo goed als onbestaande was.

Ook op andere punten bleek door de Papenwegse Polder nog steeds een scheidslijn te lopen. Het landeigendom bijvoorbeeld bleef er 'gescheiden', zowel in sociale termen als in herkomst van de eigenaren. In het Wassenaarse deel hadden edelen en landbouwers uit Wassenaar zelf het land in bezit, slechts één Voorschotenaar had land in het Wassenaarse deel. Het Voorschotense deel van de polder had dan weer een veel minder elitair karakter, hoewel enkele renteniers er grond hadden, net als Twent van Rozenburg, die er de enige adellijke landbezitter was. Maar in tegenstelling tot het Wassenaarse deel, was het Voorschotense deel lang niet volledig in autochtone handen. Wassenaren bezaten er 30 procent van de grond, niet zoveel minder dus dan de Voorschotenaren, die slechts 40 procent van hun 'eigen' poldergedeelte in bezit hadden.⁸⁰ In zekere zin was aan de achttiende-eeuwse situatie dat het merendeel van de polderingelanden in Wassenaar woonde nog niets veranderd. Samenhangend met deze verschillen bleek het grondgebruik eveneens anders te zijn. In het kadaster werd het Voorschotense deel van de Papenwegse Polder bijna volledig als weiland opgegeven, terwijl in het Wassenaarse deel van de polder ongeveer een vijfde van het areaal als bos werd gebruikt.⁸¹

3. Grondopbrengsten

Volgend op het grondgebruik en -eigendom, wordt met het oog op het verdere betoog de opbrengsten geanalyseerd die in de polders gerealiseerd zijn. Een reconstructie daarvan is in de regel gebaseerd op het opstellen van pachtprijsreeksen. Aangezien stedelijke instellingen of adellijke geslachten, die over een eigen rentmeester beschikten niet alleen een administratie hadden, maar ook erg veel continuïteit in de verpachting van land waarborgden, komen de bronnen vooral uit deze milieus. Voor alle casussen konden in meer of mindere mate langlopende pachtprijsreeksen opgesteld worden. In Esselijkerwoude verpachtte het Heilige Geestbestuur een aantal morgen waarvan zeker is dat zij (deels) in de Vroonlandse Polder lagen.⁸² Zodra de droogmaking van de Vierambachtspolder gerealiseerd was, verpachtte de familie Van Wassenaar er de hoeve 'Ora et Labora' waarvan eveneens de pacht kon worden opgespoord. Dezelfde administratie leverde ook informatie over verschillende complexen in het ambacht Wassenaar op.⁸³ Daarnaast brachten twee Leidse instellingen, de Hooglandse

⁸⁰ KADOR-OAT, Wassenaar.

⁸¹ Idem.

⁸² OGW, nrs. 221-225, Rekeningen Heilige Geest Esselijkerwoude, 1641-1709.

⁸³ Huisarchief Twickel, nr. 7814, akten van verpachting door de Heren van Wassenaar van de hofstede met bijbehorende landerijen in de Vierambachtspolder, 1746-1921. Vanaf 1780 werd de pacht van Ora et Labora in de rekeningen van de Wassenaarse rentmeesters verantwoord, die dus ook de informatie bevatten over de complexen in Wassenaar: Huisarchief Twickel, nr. 7063, Rekeningen van rentmeester D. van der Wilp, 1749-1767; nr. 7065, rekeningen van M. van Gybelandt, weduwe van D. van der Wilp, 1768-1777; nr. 7068, Rekeningen van rentmeester A. van der Does jr., 1778-1795; nr. 7070, Rekeningen van

Kerk en het Catarinagasthuis, materiaal aan voor respectievelijk de Lisserpoel⁸⁴ en de Papenwegse Polder.⁸⁵ In het eerste geval betrof het de eerder aangehaalde boerderij die de kerkmeesters kort na de droogmaking lieten bouwen; in het tweede ging het om verschillende, afzonderlijke percelen. Tot slot werd voor de Sloterbinnenpolder een beroep gedaan op administratie van het Amsterdamse Burgerweeshuis.⁸⁶ Leggen we alle reeksen bij elkaar, dan is het pachtprijsverloop vanaf circa 1620/30 tot de negentiende eeuw in te schatten. In Wassenaar en de Vierambachtspolder kon dit tot het einde van de onderzoeksperiode (1856); in de Sloterbinnenpolder tot 1826. Uitzondering is de Lisserpoel waar de reeks niet verder loopt dan 1731.

Op welke gronden of pachtgoederen hebben deze bronreeksen eigenlijk betrekking? Het betreft, op de verpachting van het Woubrugse Heilige Geesthuis en de percelen in Voorschoten na, steeds complexen van 25 morgen en meer. Die zijn echter niet representatief voor het veel kleinere en zeker in de zeventiende eeuw vaker voorkomende kleinbedrijf. Een neveneffect van die grootschaligheid heeft ook impact op het prijsniveau: met name lagen de pacht prijzen van weeshuizen en kerken hoger dan wat gangbaar was omdat die organisaties voor een groot deel van hun inkomsten op pachten aangewezen waren en daardoor een commerciële instelling hadden.⁸⁷ Verder moet er ook op gewezen worden dat het werken met pacht prijzen in veenambachten zeker niet de meest aangewezen methode is om grondopbrengsten te reconstrueren, al zijn er geen alternatieven voor. Veel bedrijfjes in die regio zochten hun bestaan vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw immers steeds meer in de turfwinning. Deze vorm van 'grondopbrengst' blijft volledig buiten beeld, wat een ernstige verstoring is.⁸⁸ Onderzoek naar turfprijzen levert op dit punt overigens geen bruikbare aanvullingen.⁸⁹ Bovendien, zelfs al zou de oppervlakte volledig aan agrarische activiteiten besteed worden, de werkelijke grondopbrengst ligt altijd hoger dan de pacht prijs, anders zou de pachter niet over een inkomen kunnen beschikken. Ook deze marges vallen dus buiten het gezichtsveld. Doordat het in vrijwel alle gevallen om grote complexen gaat, blijft de vergelijkbaarheid wel gewaarborgd. Het eigenlijke grondgebruik op deze pacht domeinen verschilde niet erg veel zodat op dit vlak de vergelijkbaarheid nog versterkt wordt. Voor zover uit de contracten iets afgeleid kon worden, betrof het merendeel landerijen die voor veeteelt gebruikt werden. Van een enkel perceel uit Voorschoten veranderde het gebruik: tot 1660 werd het als weiland verpacht, daarna als hooiland.⁹⁰ Ook graanteelt kwam

---

rentmeester J. van Zanten, 1796-1804; nr. 7073, Rekeningen van rentmeester J.A. van Bergen sr., 1816-1850; nr. 7075, Rekeningen van rentmeester T.J. van Bergen, 1851-1872. Voor de jaren 1805-1812 zijn geen rekeningen, maar wel een reeks journalen: nr. 7092.

⁸⁴ ANHK, nrs. 383-415, Rekeningen van de rentmeesters aan de kerkmeesters, 1612-1751; Idem, nrs. 724-725, Blafferds van verhuringen (zie noot 62).

⁸⁵ AC, nr. 333, Blafferd van de ontvangsten uit verhuurde landen, 1719-1745; Idem, nr. 7, 'Register ancomende Sinte Katarinen-gasthuys binnen Leyden', Rekeningen 1601-1734.

⁸⁶ AB, ontvangstregisters van renten en huren; nr. 366, fol. nrs. 21-24v (microfilm 8353); nr. 367, fol. nrs. 18-21v (microfilm 8353); nr. 368, fol. nrs. 26-30v, 122-125v (microfilm 8354); nr. 369, fol. nrs. 35-43v (microfilm 8355) en nr. 370, fol. nrs. 49-60 (microfilm 8356).

⁸⁷ Kuys en Schoenmakers, *Landpachten in Holland*, 38.

⁸⁸ Voor brontechnische opmerkingen, evenals de uiteindelijke pacht prijzen die in Grafiek IV.1 zijn weergegeven: zie Bijlage 4.

⁸⁹ Van 't Riet, *Meeten, boren en besien*, 249-250.

⁹⁰ Zie noot 85.

voor, hoewel dat vrij beperkt gebleven moet zijn. Alleen voor de Vierambachtspolder zijn er indicaties daartoe: de overstroming aan het einde van de achttiende eeuw vernielde alle gewassen en tussen 1823 en 1828 verleende de verhuurder nog verschillende kortingen aan de pachter vanwege lage graanprijzen.⁹¹ Verder moet er ook aan toegevoegd worden dat alle prijsreeksen ook de huur van woningen, stallen en hooischuren omvatten, behalve in het geval van de afzonderlijke percelen.

Veruit de belangrijkste opmerking geldt het verschil tussen eensgeld en vrijgeldsysteem: de regeling wie de op de pachtgoederen geheven lasten betaalde, had een directe impact op het prijsniveau. Indien de pachtsom 'vrijgeld' was, betaalde de huurder de lasten; bij 'eensgeld' betaalde de eigenaar, hoewel hij de lasten natuurlijk in de pachtsom zelf kon verrekenen. Van der Woude stelde dat het vrijgeld de meeste gehanteerde werkwijze was, maar dat in perioden van crisis landeigenaren op eensgeld overschakelden om minder met achterstallige betalingen geconfronteerd te worden.⁹² Helaas zijn pachtcontracten of andere bronnen niet altijd erg expliciet over deze kwestie. Uit de bronnen blijkt wel dat lang niet alle eigenaren dezelfde 'strategie' hanteerden. In de Sloterbinnenpolder bijvoorbeeld schakelde het Burgerweeshuis inderdaad van vrijgeld naar eensgeld over, maar niet voor elke pachter op hetzelfde moment. De goederen van de familie Heereman van Zuydtwijck daarentegen werden steeds als vrijgeld verpacht, ook in de moeilijke decennia van de achttiende eeuw. In de Lisserpoelpolder heerste eveneens de gewoonte om in die periode met vrijgeld te werken.⁹³ In Voorschoten en Wassenaar is voor de zeventiende eeuw van enkele percelen bekend dat ook hier vrijgeld de courante praktijk was.⁹⁴ Voor de Vierambachtspolder geven de pachtcontracten aan dat wel eensgeld werd gebruikt: ordinaire en extraordinaire, gemenelands- en polderlasten waren voor de verhuurder terwijl lokale belastingen als kerken- en dorpslasten voor rekening van de huurder kwamen.⁹⁵

⁹¹ Huisarchief Twickel, nr. 7074, Rekeningen van rentmeester J.A. van Bergen sr., 1816-1850.

⁹² Van der Woude, *Leven met geschiedenis*, 328

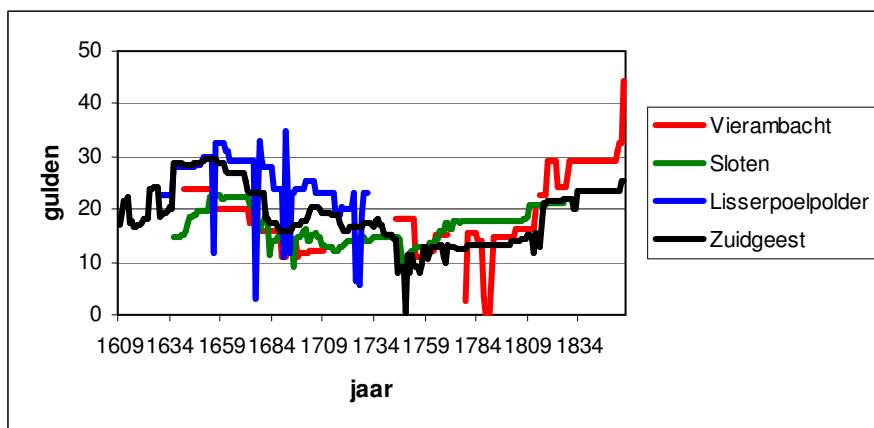
⁹³ Zeischka, 'De rekening gepresenteerd', 250.

⁹⁴ Zie noot 85.

⁹⁵ Huisarchief Twickel, nr. 7814, akten van verpachting van 9 juli 1746, 13 september 1754, 4 mei 1760, 1764, 5 juni 1779, 1 augustus 1789 en 16 maart 1793.

Grafiek IV. 1. Jaarlijkse pachtprizen per morgen, 1609-1856

Grafiek IV.1 biedt een weergave van de jaarlijkse pachtprizen voor een morgen land: de reconstructie vertoont het bekende patroon van economische ontwikkeling. De Gouden Eeuw bleef de prijzen omhoogstuwen tot 1660. Vanaf dan trad een daling in, die zich, ondanks een licht herstel rond 1720, zou blijven doorzetten tot 1750, het absolute dieptepunt van de crisis. Na een kort herstel bleven de prijzen tot in het eerste decennium van de negentiende eeuw vrijwel stabiel: de heropleving van de landbouwsector vertaalde zich dus nog niet in continu stijgende pachtprizen. Pas na 1810, toen de agrarische groei nog sterker werd, voltrok zich een duurzame stijging. De agrarische conjunctuur volgde daarmee in wezen de algemene economische conjunctuur waar zich sinds de zestiende eeuw eveneens structurele prijsstijgingen hadden doorgezet die evenwel na 1660 abrupt afgebroken werden. Exemplarisch in dit geval is bijvoorbeeld de sterke terugval van boter- en zuivelprijzen in de laatste decennia van de zeventiende eeuw. In de negentiende eeuw groeide de Nederlandse economie weer, voornamelijk dankzij de agrarische sector en meer bepaald door de export van veeproducten. Het pachtprijsverloop in Rijnland vertoont voor de hele onderzoeksperiode in essentie dezelfde kenmerken als in andere streken. Overal stortten de pachtprizen na 1660 in en bleef de achttiende eeuw een moeilijke periode voor de landbouw. Het fenomeen dat pachtprizen ondanks de betere omstandigheden waarin de landbouw na 1750 verkeerde, toch laag bleven, is eveneens een algemeen geldend patroon geweest.⁹⁶

De reconstructie geeft enkele grote schommelingen aan, die duiden op de gevolgen van dijkdoorbraken of veepestepidemieën waardoor pachtcontracten werden herzien, kortingen werden toegekend of de eigenaar geen pacht kon innen, maar die doen weinig af aan de duidelijke evoluties op lange termijn.

⁹⁶ Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 534.

4. Grondeigendom van polderbestuurders

Hierboven zijn al verschillende grootgrondbezitters met naam genoemd, zowel particulieren als instellingen. In het geval van het Burgerweeshuis is geopperd dat de technische 'modernisering' van de polder wel eens gestimuleerd zou kunnen zijn door de komst van die ondernemende Amsterdammers. Daarvoor moeten ze echter wel ook in het polderbestuur een duidelijk overwicht hebben gehad. In welke mate was nu het economische belang in de vorm van grondeigendom een voorwaarde om een bestuurlijke functie te vervullen? Een deel van het polderbestuur viel samen met het ambachtsbestuur (schouten en secretarissen), het andere deel, bestaande uit polder- of molenmeesters, werd uit de ingelanden gekozen. Welk profiel hadden dergelijke poldermeesters? Hoeveel grond bezaten zij en hoe past hun achtergrond in het beeld van verschuivingen en constanten in eigendomsverhoudingen? De verschillende bronnen die informatie bevatten over grondeigendom kunnen ook voor deze doelen gebruikt worden. Om die te realiseren werden van de poldermeesters vijftienjaarlijkse steekproeven genomen rond de jaren waarvan de eigendomsverhoudingen gekend zijn.⁹⁷ De keuze voor zulke steekproeven vloeit voort uit de bestuurlijke praktijk zelf: doorgaans hanteerden polderbesturen een rotatiesysteem, waardoor een molenmeester slechts kort in het bestuur zetelde en vervolgens een of twee jaar geen zitting kon hebben. De vraag is echter in hoeverre bij een dergelijk rotatiesysteem ook daadwerkelijk verschillende lieden in het bestuur geraakten, of dat het veeleer steeds dezelfde waren die terugkwamen. Om dit vast te stellen is een langere periode nodig. Anderzijds mag de steekproef ook niet te lang zijn om de betrouwbaarheid te garanderen: veranderingen in het individuele bezit zijn immers niet uitgesloten.

De Vierambachtspolder en rechtsvoorgangers

De situatie in Oudshoorn in de eerste helft van de achttiende eeuw laat zich vrij goed achterhalen. De steekproef voor de Kleine Polder, Kalkovense Polder en Heuvelpolder leverde 18 verschillende poldermeesters op waarvan er tien als eigenaar in het Oudshoornse morgenboek van 1716 verschenen. De helft daarvan bezat tussen drie en vier morgen, een enkeling bezat minder. De rest betrof poldermeesters die veel meer land bezaten, met Dirk Dirksz Kalkoven en Willem Jansz Versloot als grootsten onder hen, goed voor respectievelijk 26 en 27 morgen. Er lijkt dus een zeker evenwicht te hebben bestaan in de vertegenwoordiging van 'kleine' en 'grote' eigenaren. Na de droogmaking kwamen steeds twee van de zes heemraden uit de ambachtsbesturen, waarin de economische elite van de ambachten de touwtjes in handen had.⁹⁸ Zo was schout Cornelis van Schellingerhout, die voor Esselijkerwoude zetelde, een van de grootste kopers in de droogmaking. De overige vier heemraden van de Vierambachtspolder werden zoals gebruikelijk uit de landeigenaren

⁹⁷ De namen van poldermeesters zijn erg goed te vinden in de polderrekeningen die dan ook als bron werden gebruikt. Het gaat om de jaren 1685-1700, 1744-1759, 1825-1840. In Bijlage 5 zijn de bronvermeldingen en resultaten van de steekproeven weergegeven. Voor de Vierambachtspolder kon een beroep gedaan worden op gegevens van M. Roest, die we hiervoor nadrukkelijk bedanken.

⁹⁸ Labordus, *De Oudshoornse elite*, 30-34.

gekozen. De uiteindelijke keuze, of het nu over de achttiende dan wel negentiende eeuw ging, viel daarbij steeds op lieden met een (zeer) aanzienlijk grondbezit. Heemraad Johannes Aldenhoven kocht vijftien morgen drooggemaakt land; veenman Cornelis Verkade slechts een viertal, maar hij was ten tijde van de droogmaking ook in de Oudendijkse en Boepolder als koper actief geweest. Heemraad Jacob Heijnoort stond dan weer bekend als de grootste veenman van Esselijkerwoude. Ook in Ter Aar en Oudshoorn kwamen verschillende heemraden uit het milieu van grote veenlieden, zoals Pieter Jacobsz van der Hoorn en Huijch Dirksz Lelivelt. Reinier van Abshoven bezat (in totaal – waarschijnlijk niet enkel in de Vierambachtspolder) meer dan vijftig morgen land, maar bij de droogmaking schreef hij zich voor slechts zestien morgen in. Hij was een van de grootste veenlieden uit zijn ambacht (Oudshoorn) en pachtte daarnaast nog lucratieve posten, zoals de impost op de turfconsumptie.⁹⁹ In de late achttiende eeuw en de eerste helft van de negentiende eeuw blijken opnieuw de grootste landbouwers steeds weer in het bestuur te zetelen. Lieden als Jan Jansz Oudshoorn, Pieter Pietersz Kuijper, Gijsbert van Wieringen, Anthonie Schouten of verschillende telgen uit de familie Rijnsburger hadden bezittingen die, zeker voor lokale lieden, erg groot waren. 'Uitheimse' grootgrondbezitters, zoals de familie Van Wassenaer of verschillende stedelijke beleggers, zetelden nooit in het polderbestuur. Men mag dan ook concluderen dat het bestuur van de polder in handen was van het stratum van grote veenlieden en vervolgens boeren dat zich doorheen de achttiende eeuw in de regio had gevormd.

De Sloterbinnenpolder

Dat de Amsterdamse invloed zich liet gelden, staat buiten kijf. In principe waren er steeds vijf poldermeesters. Een daarvan was regent van het Burgerweeshuis, de overigen werden geselecteerd uit de ingelanden waarbij telkens twee uit Amsterdam en twee uit Sloten kwamen. Onder al deze bestuurders konden vooral de Amsterdammers worden getraceerd die veelal erg grote eigenaren waren. Burgemeester Johannes Hudde bezat 14 morgen, Willem Bleau had er 16, evenveel als Floris Elias. Anderen waren Pieter Rob (19 morgen), Jacob Rotgans (23 morgen) en Diederik Heereman van Zuydtwijck die de kroon spande met 24 morgen, een groot complex dat hij zoals hoger vermeld verpachtte. De Slotense poldermeesters uit de late zeventiende eeuw bleken niet altijd in het gaarboek voor te komen; indien wel, dan blijkt dat het zowel om grootgrondbezitters als om minder grote eigenaren ging. Jan Cornelis Blok en Gerrit Schuyt bijvoorbeeld behoorden met respectievelijk 17 en 19 morgen tot de meer gefortuneerden; Jacob Jansz Luiten en Pieter Molenaar hadden dan weer minder dan vijf morgen. Tegen 1750 was er weinig aan deze verhoudingen veranderd. Nog steeds bleven zowel grote als kleine Slotense eigenaren poldermeester. De enige significante verandering bestond erin dat het grondbezit van Amsterdamse poldermeesters niet altijd meer tot het grootgrondbezit gerekend kon worden. Zacharias Lefebvre, die doorheen de hele vijftienjarige steekproef poldermeester was, werd voor nog geen drie morgen aangeslagen. Sommige Slotense poldermeesters onderhielden wel contacten met het Burgerweeshuis: Hendrik Teunis van Maurik bezat zelf niet meer dan twee morgen terwijl hij er nog acht van

⁹⁹ Van 't Riet, *Meetten, boren en besien*, passim; Labordus, *De Oudshoornse elite*, passim.

het weeshuis huurde. In de negentiende eeuw lagen de zaken echter anders. Nog steeds was er een afgevaardigde van het Burgerweeshuis, maar van de (toen tot drie teruggebrachte) overige poldermeesters, kwam de meerderheid uit Sloten, vanaf 1833 zelfs alle drie. Het grootgrondbezit woog nu volledig door, ook voor Jacobus Scheurleer, de Amsterdamse koopman die nog enige tijd poldermeester was.

De Lisserpoelpolder

Op bestuurlijk vlak was de Lisserpoel een uitzondering. Het bestuur kon zich als het ware zelf samenstellen doordat het volledig losstond van het ambacht: schouten en ambachtssecretarissen hadden daardoor geen zitting in het lokale waterschap. Het volledige college, inclusief de penningmeester, kwam dan ook voort uit de ingelanden. De achtergrond van die laatste, een functie die in gewone polders steeds de ambachtssecretaris toekwam, zelfs als die geen ingeland was, is vrij eenduidig. Tot 1803 kwamen deze lieden steeds uit stedelijke kringen. Nadien bleef de functie in handen van Lissenaren. Aangezien het de gewoonte was dat ingelanden de polderrekeningen ondertekenden, is vooral de achtergrond van ingelanden gekend. Het stedelijke karakter bleef, zoals de bezitsverhoudingen reeds suggereren, tot ver in de achttiende eeuw bewaard. Zoals uit de bespreking van het grondeigendom bleek, kwamen vanaf het begin van de achttiende eeuw lokale ingelanden voor, later verschenen ook andere figuren zoals de Van Wassenaers. Pas vanaf 1770 werden ook in het polderbestuur de oude regentenfamilies vervangen. De verschuiving gebeurde vermoedelijk geleidelijk. Enkele van de nieuwkomers kwamen uit de gegoede burgerij, bijvoorbeeld de twee laatste Leidse penningmeesters Hubrecht. Andere patriciërs bleven tot het eind van de achttiende eeuw verschijnen, zoals de familie Van der Meer van Hoogeveen. Sommige plaatselijke ingelanden, bijvoorbeeld de families Schrama, Vreeburg, Kerkvliet, Van der Voort en Verdegaal kwamen eveneens vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw voor en bleven tot het einde van de onderzoeksperiode aanwezig. Zij werden frequent als poldermeester genoemd en speelden ook in het negentiende-eeuwse gemeentebestuur van Lisse een belangrijke rol.¹⁰⁰ Pas na 1803 namen zij ook het penningmeesterschap op. De ruralisatie van het bestuur verliep dus geleidelijk en wel van onderop: eerst als poldermeester en pas later als penningmeester. Van andere bestuursleden is het moeilijk om iets over de identiteit te zeggen; doorgaans wordt hun naam in de rekening niet vermeld.

Polders op de Zuidgeest (Papenwegse Polder)

De steekproeven voor de Papenwegse Polder leverden erg weinig resultaten op. Aan het einde van de zeventiende eeuw kwamen enkele poldermeesters als pachters (onder meer van het Leidse Catarinagasthuis) in de morgenboeken voor, maar geen enkele kwam ook als eigenaar terug. Het ging daarbij om stukken die de oppervlakte van vijf morgen nauwelijks overschreden. Ook rond het midden van de achttiende eeuw konden met moeite enkele verbanden tussen poldermeesters en eigenaren dan wel pachters gelegd worden, waarbij

¹⁰⁰ Dekkers, *Gemeente Lisse*, 279-280.

veelal bleek dat poldermeesters kleinere stukken land in de polder bezaten. Jan Reeuwijk (poldermeester 1768-1774) huurde acht morgen; Gerrit Boel, poldermeester in 1762, pachtte het Zuiderhof van de Graaf van Wassenaar. Poldermeester Willem Suurmond was de enige van wie met zekerheid vastgesteld kon worden dat hij tot de toplaag onder de lokale boeren behoorde; zijn bezit dat zowel in Voorschoten als Wassenaar lag, overschreed de 40 morgen. Het ligt voor de hand dat de voortschrijdende eigendomsconcentratie ertoe leidde dat steeds meer de grote bezitters als poldermeester zetelden, zeker wanneer er banden met andere betrokkenen (zoals de ambachtsheer en de schout) ontstonden, maar de bronnen geven daaromtrent geen uitsluitsel. In de laatste steekproef bleken evenmin veel identificaties mogelijk. Slechts voor enkele poldermeesters konden kleine bezittingen in de polder gevonden worden. Het argument dat voor morgenboeken zou kunnen gelden, namelijk dat ze te onbetrouwbaar zijn, kan echter moeilijk gelden voor het kadaster. Waarschijnlijk traden dus veelal pachters op als poldermeester, al valt dit moeilijk te controleren. De negentiende-eeuwse morgenboeken van Voorschoten bleken onbruikbaar.¹⁰¹ Aan de hand van de Wassenaarse morgenboeken kon enkel poldermeester Frans Oudshoorn getraceerd worden; hij pachtte enkele stukjes van de Gravin van Wassenaar.¹⁰²

Uit de steekproeven is gebleken dat in vele polders inderdaad een rotatiesysteem gehanteerd werd, maar dat desondanks poldermeesters in sterke mate uit een beperkte kring van grotere landbezitters kwamen. Doorgaans geraakte dus lang niet elke ingeland in het bestuur. Toch stonden kleinere bezitters zeker niet helemaal buitenspel, al hing dat vermoedelijk af van lokale tradities. Zo namen in de Sloterbinnenpolder courant kleinere eigenaren zitting in het bestuur, wat zeer waarschijnlijk ook voor de Zuidgeestpolders gold. Daar ging het misschien ook om pachters. Welk argument daarbij de doorslag gaf, viel niet te achterhalen. Betrof het inderdaad een gegarandeerde en 'democratische' vertegenwoordiging van de kleine eigenaren of wogen de bestuurskwaliteiten van die specifieke personen door? Overigens moet men steeds indachtig zijn dat personen die in één bepaalde polder slechts een klein bezit hadden, niet zomaar gelijk te stellen zijn aan de 'kleine luiden', omdat het grondeigendom in andere polders buiten beschouwing blijft. In het geval van de pachters op de Zuidgeest moet er bovendien op gewezen worden, dat de eigenaren waarvan de pachters grond huurden, steeds tot de elite hoorden (in het bijzonder de Graven van Wassenaar). Woog op die manier het grootgrondbezit indirect toch nog door? Tot slot is aangetoond dat enkel in de Lisserpoel en in de Sloterbinnenpolder stedelijke bezitters een belangrijke rol speelden, hoewel ze in de eerste door verschuivingen in het grondeigendom langzaam aan betekenis inboetten.

Conclusie

De belangrijkste vraag in dit hoofdstuk was welke impact grondgebruik en waterstaatstechniek op elkaar hadden. Uit de verschillende casussen kan geconcludeerd

¹⁰¹ Andermaal alfabetisch op eigenaar, zodat niet achterhaald kan worden of de eigenaar ook bezit had in de Papenwegse Polder.

¹⁰² OAR, nr. 8260, Bunderboek Wassenaar, 1832.

worden dat enkele technische ingrepen direct uit een veranderend grondgebruik voortkwamen. In de eerste plaats moet de hele bepodderingsgolf uit de late zestiende eeuw tegen een achtergrond van opgaande economische conjunctuur en bijbehorende investeringsmogelijkheden voor de agrarische sector gezien worden: boeren trachtten door bepoddering en bemaling het weiden van hun vee te blijven verzekeren. Ook in de zeventiende en achttiende eeuw zijn voorbeelden van dergelijke interactie te geven. Voor de zeventiende eeuw is dan in de eerste plaats te denken aan de invoering van winterbemaling in de polders op de Zuidgeest. Hierbij vielen overigens ook enkele implicaties van het grondeigendom op: onder de ingelanden van de Papenwegse Polder leidden tegenstrijdige belangen vermengd met sociale tegenstellingen tot conflicten en tot een vertraging van die invoering. Met betrekking tot de achttiende eeuw zijn veendroogmakerijen de duidelijkste voorbeelden van de wijze waarop veranderend grondgebruik waterstaattechnisch ingrijpen veroorzaakte. In de Vierambachtspolder deden zich de decennia daarop problemen voor die vergelijkbaar zijn met die uit de Papenwegse Polder. Rond de techniek, in casu de bemaling van de polder, kristalliseerden zich spanningen tussen grondgebruik en grondeigendom. De sociale spanningen waren er wel minder uitgesproken dan op de Zuidgeest en omgekeerd was de landschappelijke dynamiek er veel sterker; het ging immers om een droogmakerij met 'jonge' grond. Al deze spanningen tussen techniek en grondgebruik leidden zoals gesteld eerder tot een veranderend gebruik van techniek dan tot specifieke technische innovaties. Voor de Sloterbinnenpolder en de Lisserpoelpolder zijn vanaf de grote economische crisis geen noemenswaardige voorvallen meer vastgesteld. Deels kan dit verklaard worden uit de geringe veranderingen in het grondgebruik in beide polders. In het geval van de Lisserpoel komt daar nog bij dat het om een zeer kleine polder ging en dat de kans op structurele problemen op dat punt dus veel kleiner moet zijn geweest.

De turfwinning in de veenambachten nam een plaats in die wat minder scherp omlind kon worden; er kon immers niet rechtstreeks uit worden afgeleid dat de steeds toenemende massa binnenwater technische implicaties had. In de tweede helft van de zeventiende eeuw, toen het slagturven om zich heen greep, verwees men steevast naar het stijgende boezemwater. Niettemin ligt het voor de hand ook de negatieve gevolgen van de vervening aan te wijzen omdat ze de problemen van een stijgend boezempeil ernstig vergrootten. Zoals uit eerdere hoofdstukken bleek, werd het risico op catastrofes immers groter en dat bewustzijn sprak ook uit de gebeurtenissen rond de overstroming van 1702 en de daaropvolgende discussies rond een uniform kadeontwerp. Zolang het binnenwater echter door veranderingen in de bemaling beheerst kon blijven, werd het kennelijk niet als een groot probleem ervaren. Enerzijds kon de 'natte' vervening niet zonder dat effect plaatsvinden, anderzijds bood het ook transportmogelijkheden voor zowel veenlieden als turfschippers. De enige duidelijke consequentie van de turfwinning voor de waterstaatstechniek was het abandonneren van uitgeveende percelen waar hoefslagplicht aan verbonden was. Die nefaste ontwikkeling stelde het polderbestuur voor de opdracht de waterkering door uitbesteding te blijven verzekeren.

Veelal tonen deze voorbeelden hoe grondgebruik technische implicaties kon hebben en veel minder hoe techniek het grondgebruik stuurde. De bemalingsproblemen in de Vierambachtspolder gaan in die richting – de boeren konden immers geen wintergraan zaaien zoals ze wilden – maar de indruk is wel dat het toch om een relatief lokaal probleem ging en zeker niet de hele polder betrof. De vaststelling dat techniek het gewenste

grondgebruik niet in de weg stond, is meteen ook een indicatie dat de technische mogelijkheden voldoende groot waren om de waterhuishouding afdoende te organiseren.

Naast de reconstructie van de grondopbrengst is in dit hoofdstuk ook ruime aandacht besteed aan de eigendomsverhoudingen. Op dit punt mag geconcludeerd worden dat die verhoudingen in vrijwel elke polder heel eigen karakteristieken vertoonden. Gelijklopend met het algemene patroon dat voor Rijnland gepresenteerd werd, reageerden sociale groepen in de bestudeerde polders heel anders. Vooral in de zeventiende eeuw nam de verscheidenheid op dat punt sterk toe. Wel is duidelijk vastgesteld dat in de achttiende eeuw overal een laag van lokale grootgrondbezitters ontstond. De doorbraak van dat rurale grootgrondbezit is de belangrijkste ontwikkeling na 1700, hoewel in de marge daarvan nog wel verschillen tussen de polders bleven bestaan. Alle steekproeven van polderbestuurders wijzen erop dat in de meerderheid van de gevallen grootgrondbezit een belangrijke factor moet zijn geweest om al dan niet een functie in het waterschap op te kunnen nemen.